

Літературний
портрет

ИВАН НЕЧУМЕРНИЦЬКИЙ

М. М. Мохорзидо

Багабунинбо
худохкн601
Мнепанушан
«АМНО»
Куи8-1966

У цій книзі висвітлено життєвий і творчий шлях видатного дожовтневого письменника І. С. Нечуя-Левицького, його світогляд, проаналізовано найважливіші прозові та драматичні твори. Зокрема докладно розглядаються твори, передбачені програмою з української літератури для середньої школи та педагогічних вузів.

Книга розрахована на учителів, студентів, учнів і широке коло читачів.

Видання друге,
перероблене і доповнене.

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

7—2—2
190—66

І. С. Нечуй-Левицький — видатний письменник-реаліст, майстер українського художнього слова другої половини ХІХ ст. Його спадщина є визначним явищем в історії української дожовтневої літератури. Створивши ряд високохудожніх соціально-побутових оповідань та повістей, відобразивши в них тяжке життя українського народу дореформеного і пореформеного періоду, показавши, зокрема, життя селянства й заробітчан, злиднями гнаних із рідних хат на фабрики та рибні промисли, І. С. Нечуй-Левицький розширив тематику української класичної прози і підніс її на новий, вищий ступінь розвитку. Як сказав академік О. Білецький, повнокровні реалістичні образи, мальовничі картини життя, поетичні пейзажі, створені письменником, були важливим чинником у формуванні естетичних смаків читачів багатьох поколінь.

Життєвий і творчий шлях

Народився Іван Семенович Левицький 25 (13 за ст. ст.) листопада 1838 року в Стеблеві на Київщині в родині священика.

В автобіографії І. Нечуй-Левицький (так він підписував свої твори) відзначає чарівну природу рідного містечка, яке розкинулось у гористій місцевості біля річки Рось, звідкля, «куди не повернеш очима, скрізь видно чудові та все інші картини, неначе в панорамі». Ці мальовничі пейзажі мали значний вплив на формування естетичних смаків письменника. Пізніше він змалював у своїх творах непереврені картини «живописної України», а найбільше — Надросся, показавши як контраст до цих картин тяжке життя народних мас. З юних років придивлявся він до життя народу, прислухався до кривд, яких той зазнавав від жорстоких кріпосників та фабрикантів. Все бачене глибоко западало в душу юнака, будило любов до знедолених та гнів до експлуаторів.

І. Нечуй-Левицький ще юнаком виявляв великий інтерес до героїчного минулого своєї батьківщини. Після прочитання «Кобзаря» Т. Шевченка та повісті «Тарас Бульба» М. Голя цей інтерес ще більше посилювався.

Батько І. Нечуя-Левицького, Семен Степанович, був освіченою і до певної міри прогресивно настроєною людиною. У домашній його

бібліотеці було чимало різних історичних книг, які читав і син Іван. На власні кошти Семен Левицький збудував приміщення для громадської крамниці, організував школу для селян. У цій школі І. С. Левицький навчився читати й писати. На сьомому році життя хлопця віддали в науку до його дядька, який вчителював у Богуславському духовному училищі (бурсі), а через два роки хлопчик вступив до училища. «Наука в училищі,— як згадував він пізніше,— була суха, мертва та абстрактна». Основна увага приділялася там вивченню латинської, грецької та церковнослов'янської мов. Від усієї системи викладання віяло середньовічною схоластикою. «Це все страшенно трудило дитячий розум, заважало... швидко вчитись і жваво розвиватись, робило шкільну науку якоюсь надто мертвою, дуже нудною, не зачіпало в дітей нічого живого в думках, нічого бадьористого»¹.

У бурсі панувало дике свавілля церковнослужителів. За найменші провини і за розмову рідною мовою школярів нещадно били, надівали на шию так звані «нотатки». Малий І. Левицький був свідком дикого свавілля церковнослужителів. Якось один учитель бурси так побив учня Дем'яновського, що той помер. А інспектор училища п'яниця Страхов завів так звані «суботники», на яких жорстоко карав учнів лозою. Каткування цього

¹ І. Нечуй-Левицький, Уривки з моїх мемуарів та згадок, 1914, стор. 5. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. І, № 27786.

«Глека Макитровича», як прозвали Страхова школярі, автор порівнює з офіцерськими розправами над солдатами в часи царювання Миколи I.

Бурсаки були позбавлені будь-яких культурних розваг. Художньої літератури для читання в училищі не було. Діставши яку-небудь художню книжку, учні багато разів перечитували її.

Треба відзначити, що були серед викладачів Богуславського духовного училища і хороші вчителі (такі, як Черняк, Креховський та Лихнякевич). Вони охоче навчали дітей, приязно ставились до них. Географ Креховський, бажаючи дати учням більше знань, частенько відходив від офіційної теми уроків і навіть брав на себе сміливість пояснювати суть та відмінності релігій. Іноді він брав із собою Левицького та його товариша Дашкевича (очевидно, прототип героя роману «Хмари») на вечірні прогулянки, під час яких пояснював дітям систему небесних світил.

Незабутній слід у душі письменника полишила прекрасна природа Надросся. Як не гірко жилося йому в училищі, але від пізніших спогадів про ті роки віє теплотою. З втіхою згадує І. Левицький про місця, в яких йому довелося прожити дитячі літа, про ті чудові околиці, де він набирався «сили й поезії серед чудової обстави природи...»

Незважаючи на труднощі, якими було обставлене навчання в училищі, І. Левицький вчився успішно; був він здібним і старанним учнем.

На чотирнадцятому році життя І. Левиць-

кий вступив до Київської духовної семінарії, де вчився з 1853 до 1859 року. Краса міста, його околиці, могутній Дніпро з зеленими кручами глибоко вразили юнака.

У семінарії панувала та сама схоластика й казенщина, що й у Богуславському духовному училищі. І тут семінаристи, як і бурсаки в училищі, не мали ні найменшої можливості задовольнити «голод» на художню літературу. Молодий І. Левицький міг читати лише ті твори, які купував на свої власні заощадження. Та й то читати їх він міг лише під час канікул. Найбільше захоплювався він тоді творами Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна та М. В. Гоголя.

Закінчивши семінарію, І. Левицький рік хворів, а потім працював у Богуславському духовному училищі викладачем церковнослов'янської мови, географії та арифметики. У 1861 році він вступив до Київської духовної академії, яку закінчив 1865 року. Навчання І. Левицького в духовній академії припадає на бурхливі роки. Саме тоді з'явився роман «Батьки і діти» (1862) І. Тургенєва та критика на нього Д. Писарева. Серед студентів точилися палкі суперечки про право національної літератури на існування. Реакційно настроєні викладачі та студенти різко виступали «проти права української національності та літератури». Один з професорів, як згадував письменник пізніше, навіть на лекції сказав: «Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, якби вони з'явилися на світ».

Отже, в період навчання І. Левицький бо-лісно відчув соціальний та національний гніт, якого зазнавав український народ, і це певною мірою позначилось на формуванні його суспільних поглядів.

І. С. Левицького ніколи не вабила духовна кар'єра. Попівське оточення і бурса, духовна семінарія й академія не зробили його священиком. Прагнучи віддати свої сили на користь народу, він, закінчивши академію, присвятив себе благородній педагогічній і літературній діяльності.

І. С. Левицького завжди хвилювала прогресивна російська й українська література. Ще в студентські роки він читає поезію Пушкіна, повісті Гоголя, твори Белінського і Добролюбова, романи Тургенева і статті Писарева, перечитує «Ластівку» й «Основу». Та найбільше захоплюється він поезією Шевченка, яка разом з «Основою» (для якої він розпочав писати свої твори) покликали його до літературної творчості. Про намір стати письменником І. С. Левицький в одному із своїх творів устами героя заявив: «Буду писати вірші, складу віршами книгу, таку як «Катерина»... Напишу про діда Хтодося... про нещасних, прибитих долею... Про них! Про них!» І він дотримав свого слова: широко зобразив життя знедоленого народу.

Одночасно з педагогічною діяльністю І. Левицький розгортає літературну творчість. В 60-х роках він пише комедію «Жизнь пропив, долю проспав» і повість «Наймит Яріш Джеря». (Рукописи цих творів загубилися). Працюючи викладачем словесності Полтав-

ської духовної семінарії, в 1865 році він пише повість «Дві московки». Тоді вже діяв габенний Валуєвський циркуляр від 1863 року. Щоб уникнути переслідувань, письменник друкує свої твори в Галичині. «Почавши писати свої повісті в той час,— згадує він,— коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це, об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в «Правді» перші мої повісті».

З Полтави І. Левицького переводять до Каліської гімназії на посаду викладача російської мови й літератури, історії та географії, а в 1867 році його було переведено до Сідлецької 4-класної жіночої прогімназії. В кінці 1867 року він встановлює зв'язок з П. Кулішем, який допомагає молодому письменникові друкувати твори в Галичині. П. Куліш редагує рукописи його творів, робить особливо багато прикрих виправлень у повісті «Причеп» (1869), намагається нав'язати йому свої погляди на літературу. Вплив П. Куліша негативно позначився на формуванні світогляду письменника.

Перші твори «Дві московки» і «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть» надруковані у львівському журналі «Правда» за 1868 рік під псевдонімом І. Нечуй. Далі автор зберігає також власне прізвище, і твори виходять у світ за підписом І. Нечуй-Левицький.

У ранній своїй творчості І. Нечуй-Левицький розвиває традиції народності своїх

попередників, поширює соціальну тематику в прозі. Вже в перших творах він виявив себе талановитим письменником, творчість якого після Марка Вовчка є вищим етапом розвитку української реалістичної прози.

З 1873 року І. Нечуй-Левицький працює в Кишинівській гімназії. У 70-х роках його творчість набула великого розмаху. Письменник-реаліст жадібно шукає нових форм і методів зображення життя народу у пореформеній період. Він вводить у художню прозу нову, об'єктивну манеру розповіді, яка сприяє реалістичному змалюванню життя народу.

І. Нечуй-Левицький пише ряд соціально-побутових творів. Виступає письменник також з літературно-критичними та публіцистичними статтями і дослідженнями, бере активну участь у літературній боротьбі.

На початку 80-х років І. Нечуй-Левицький допомагає творчому зростанню молодого письменника Бориса Грінченка, читає його перші поезії, бачить, що «в їх є ідея, є й душа, і язик добрий»¹. І. Нечуй-Левицький радить Б. Грінченкові вивчати російську і зарубіжну літературу та життя народу й «писати щось епічне, хоч віршами, хоч прозою, повісті або народні оповідання... з битового життя середнього та вищого стану Вашої Харківщини»². Прочитавши поезії, І. Нечуй-Левицький пише молодому авторові в жовтні 1881 року: «В Ваших віршах розлитий

¹ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. III, № 38360.

² Там же.

якийсь сум, якась тяжка туга. Розвеселіться трохи і поглядайте на світ божий з надією та веселістю... Багно завжди було й буде на землі, це, мабуть, така доля землі, але з його лучче сміятись, ніж сумувати над ним»¹.

Працюючи викладачем російської словесності в Кишинівській чоловічій гімназії, І. Нечуй-Левицький очолював гурток прогресивно настроєних учителів середніх шкіл, на засіданнях якого обговорювались доповіді на літературні та суспільні теми. В кінці 70-х років учні таємно збиралися, розповсюджували прокламації. Жандармерія звернула увагу на «завзятого хлопомана» І. Левицького, який друкувався в Галичині, пропагував у Кишиневі українську літературу і мав зв'язок з прогресивними діячами. Не випадково в повісті «Над Чорним морем» директор гімназії вважав небезпечним героя твору Комашка, який багато чим нагадував самого І. Нечуя-Левицького. Усуваючи його від викладання, директор мотивує свій вчинок так: «Ви про читали в одній класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галицькі журнали, пренумеруєтесь на них. Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть над Біле море... Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Якби ви були тупий чоловік, ми б вас ще держали: тупиці не страшні...»²

¹ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. III, № 38365.

² І. Нечуй-Левицький, Твори, т. VI, ДВУ, 1929, стор. 288.

У 1874 році вийшов у світ роман «Хмари», а наступного року — драматичні твори «Маруся Богуславка», «На Кожум'яках» та оповідання «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти». Письменник створює такі шедеври реалістичного мистецтва, як «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880), «Старосвітські батюшки та матушки» (1884) та інші.

У 1885 році І. Нечуй-Левицький пішов у відставку. Оселившись у Києві, він цілком присвятив себе літературній праці. З'являються оповідання «Пропащі» (1888) та «Афонський пройдисвіт» (1890), повість «Над Чорним морем» (1890), казка «Скривджені і нескривджені» (1892); роком пізніше виходить повість «Поміж ворогами», а в 1896 році — «Не той став». Письменник цікавиться також літературним життям, листується з письменниками, багато в чому підказуючи їм у творчій роботі.

На початку двадцятого століття у творчості І. Нечуя-Левицького переважають малі форми, здебільшого нариси, статті та рецензії. Це зокрема статті «Сорок п'яти роковини смерті Тараса Шевченка» (1906) і «Українська поезія». У статті «Українська поезія» він робить критичний огляд творчості ряду письменників, відзначає єдність літератури з народною творчістю, дає свою естетичну оцінку низці літературно-мистецьких фактів і явищ. Високої думки він про поезію Шевченка, яка, за його висловом, чарує своєю красою і не має собі рівної не лише в українському письменстві. Згадує критик і про тво-

ри І. Франка, лірику Лесі Українки, новели М. Коцюбинського, підкреслює талановитість музи В. Самійленка. Однак він незаслужено підносить значення творчості П. Куліша в українській літературі.

І. Нечуй-Левицький все своє життя порушував соціальні проблеми, дбав про високу художню майстерність своїх творів. Однак це не завадило українським буржуазним націоналістам безпідставно звинувачувати його у байдужості до суспільного і літературного життя 90-х років, а вульгарним соціологам докоряти письменникові за статичність, локальну обмеженість пейзажів та за етнографізм творів і за фольклоризовані засоби у змалюванні портретів чи за ідеалізацію героїв з селян тощо. Лише в останній час з'явилися змістовні праці О. Білецького (вступна стаття до чотиритомного видання творів І. Нечуя-Левицького), Н. Крутікової («До характеристики І. С. Нечуя-Левицького» і «Творчість І. С. Нечуя-Левицького»). Автори цих праць по-новому розглядають і оцінюють творчу спадщину І. Нечуя-Левицького.

Помилковість тверджень націоналістичної критики і вульгарних соціологів очевидна. Як письменник і діяч І. Нечуй-Левицький ніколи не був байдужим до людського горя, завжди пильно придивлявся до життя трудящих міста і села і підносив голос протесту проти експлуататорів, які прирікали люд на жалюгідне існування. Будучи в Карпатах, він бачив убоге життя місцевого населення і гнівно викривав польську шляхту, яка довела до великої нужди гірських мазурів. Звинувачує він

шляху за те, що вона, жорстоко визискуючи народ, ще й ополячувала галицьких українців.

Протягом усієї своєї літературної діяльності І. Нечуй-Левицький підтримував зв'язки з видатними діячами літератури та мистецтва, зокрема з М. Старицьким, М. Лисенком, М. Кропивницьким. У 80-х роках він зближується з І. Франком, І. Белеєм та ін.

До останніх років життя І. Нечуй-Левицький залишається письменником-реалістом. Ряд його нарисів свідчать про те, що суспільні події першого десятиріччя ХХ століття він оцінював з демократичних позицій.

У тяжких умовах доводилось жити й працювати І. Нечую-Левицькому за молодих років і після виходу на пенсію. На 35-річному ювілеї літературної діяльності письменника І. Франко високо оцінив його творчість і палко вітав скромного й лагідного ювіляра, що живе у «маленькій простенькій квартирі, зложеної із одної кімнати й передпокою, — зовсім на лад студентських квартир»¹.

Важко повірити, що такий визначний письменник жив і працював у злиденних умовах, особливо в останні роки свого життя. Квартира його була холодна, занедбана, за свої літературні твори він не одержував гонорарів.

М. Грінченко у «Спогадах про Івана Нечуя-Левицького» так писала про письменника початку ХХ століття:

¹ І. Франко, Ювілей Івана Левицького (Нечуя), Хрестоматія критичних матеріалів, т. I, К., «Радянська школа», 1940, стор. 340.

«Був він маленький, сухенький, чистенький, з позападалими очима, з трошечки ніби випнутим підборіддям, з підстриженою сивою борідкою; говорив і всміхався лагідно. І взагалі був лагідний та ясний... Іван Семенович був дуже задоволений, що, живучи серед Києва (на Пушкінській вулиці.—М. П.), має перед вікном і ставок, і садок, ще й пасіку».

Влітку виїздив І. Нечуй-Левицький з Києва в село до родичів або в Білу Церкву. Але через матеріальні нестатки він часом змушений був відмовляти собі в цих «розкошах», бо не вистачало гривеників, щоб заплатити візникові.

Ніхто про письменника не піклувався і не допомагав, хоч у Києві жили сестра, племінниця — дружина протоієрея та небіж-професор. Доводилось самому зашивати свою одягу, ходити по магазинах та стояти в чергах; «мочило його дощем, засипало снігом, обвівало холодним вітром, тисло морозом...» Боячись що зовсім втратить зір, поспішав завершити розпочаті літературні праці.

В останні роки життя дуже бідував, але на свою долю не скаржився. Небіж помістив письменника в лікарню. Потім перевезено його на Дегтярівку до т. зв. «шпиталю», тобто до будинку для самотніх старих людей, де Іван Семенович Нечуй-Левицький без догляду, самотній помер 1918 року. Поховано його на Байковому кладовищі.

Суспільно-політичні та літературно-естетичні погляди

Суспільно-політичні та літературно-естетичні погляди І. Нечуя-Левицького формувалися у 60—70-х роках в умовах жорстокої реакції і національного гноблення, в добу швидкого розвитку капіталізму і гострої боротьби між революційними демократами та буржуазними лібералами.

Письменник гнівно ненавидів в своїх творах викривав всю його мерзоту. На реформу 1861 року він покладав велику надію, сподіваючись справедливих відносин. Але незабаром переконався в несподіваності своїх сподівань.

Письменник обрушується проти поміщиків, промисловців, орендарів і посесорів, глибоко співчуває змушені були кидати рідні села, залишати свої сім'ї і тинятися в чужих краях на заробітках.

В роки навчання І. Нечуя-Левицького в духовній академії студентська молодь полемізувала між собою з питань національного розвитку української літератури. А незабаром царський уряд устами Валуєва проголосив, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може». У зв'язку з цим посилювалися репресії і переслідування діячів української культури. Здійснювалися заходи царського уряду по «русифікації»

таке приниження національної гідності українського народу, його культури обурювало Нечуя-Левицького.

Уже в ранніх творах І. Нечуй-Левицький відносить голос за визволення свого народу, стає гуманістом і обличителем соціальної несправедливості, виступає проти соціального і національного гноблення, обстоює українську мову і право народу розвивати національну культуру, бореться проти насильницької русифікації, проти колонізації. Все це на той час було прогресивним явищем. В. І. Ленін у статті «Про право націй на самовизначення» писав: «В кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо, строго виділяючи прагнення до своєї національної визначеності, борючись з прагненням польського буржуа давити єврея і т. д. і т. д.»¹.

З другого боку, вплив П. Куліша на І. Нечуя-Левицького зумовив появу статті «Сьогоднішнє літературне прямування» (1878—1884), спрямованої проти російської літератури. До речі, редакція журналу «Правда» внесла ряд суттєвих змін у цю статтю, чим підсилила її націоналістичне спрямування, і опублікувала її як редакційну. Ототожнюючи антинародну реакційну політику російського царизму з російською прогресивною літературою, І. Нечуй-Левицький проголосив у статті помилкову тезу про необхідність відмежування від російської літератури, яка нібито

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 379.

чужа і зайва для українського читача. Він радив створювати художні образи людей не української нації у негативному плані і тут же рекомендував українським письменникам йти за російськими літераторами «тою самою стежкою».

І. Франко у статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи» (1878) вказав на національну обмеженість її автора, яка найповніше виявилась у протиставленні української літератури російській. І. Франко дав глибоке наукове обґрунтування помилкових поглядів І. Нечуя-Левицького на російську літературу і демократичну інтелігенцію; він зазначив, що І. Нечуй-Левицький «змішав літературу з державою, т. є. урядом та жандармами а іменно там, де говорить про гніт Московщини на Українщину»¹.

В статті «Українство на літературних поглядах з Московщиною» (1891) І. Нечуй-Левицький висловлює протест проти гноблення народів царизмом і знову виявляє обмеженість твердячи, що російські критики і белетристи «мало годяться для України». Отже, в оцінці російської літератури письменник припустився серйозних помилок, які свідчать про його тенденційність і національну обмеженість.

Водночас І. Нечуй-Левицький високо цінував російську реалістичну літературу, бачив її велику прогресивну роль, вважав за потрібне вивчати її в школі, хотів, щоб вона стала здобутком масового народного читача. Він

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVI, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 8.

глибоко шанував діячів російської культури І. Прижова, О. Пипіна, які підносили українську літературу і сприяли її розвитку. А Лермонтов і Тургенєв були його улюбленими письменниками.

В окремих своїх працях І. Нечуй-Левицький звертав увагу слов'ян на прекрасні поезії О. Пушкіна та М. Лермонтова, на твори І. Тургенєва та Л. Толстого. Пропагував він і сатиричні казки Салтикова-Щедріна, переклавши на українську мову «Повість о том, как один мужик двух генералов прокормил» та оповідання «Дикий помещик». Сатира казок Салтикова-Щедріна хвилювала і впливала на реаліста І. Нечуя-Левицького.

У тому, що І. Нечуй-Левицький, з одного боку, захоплювався і високо цінував твори великих російських письменників — М. Гоголя, О. Островського, М. Салтикова-Щедріна, а з другого боку, виступив проти зв'язків української літератури з передовою російською літературою, виявилася суперечність його світогляду. Причину цієї суперечності треба шукати в тих складних суспільно-політичних умовах, у яких формувався його світогляд.

І. Франко висловив думку, що І. Нечуй-Левицький «не був публіцистом ані полемістом, не був чоловіком партії, прихильником такої чи іншої доктрини чи програми... Левицький був у важку войовничу заогнену пору тим, чого в таку пору і найрозумніші не розуміють — був артистом, творцем живих типів, і більше нічим»¹.

¹ «Літературно-науковий вісник», 1905, т. XXIX, кн. 1, стор. 36—38.

Дуже знаменно, що проголошена письменником теза про відмежування від російської літератури майже не позначилася на його творчому методі.

Щоб зрозуміти складність суперечностей світогляду окремих письменників, в тому числі й І. Нечуя-Левицького, досить послатися на слова М. Добролюбова, який у статті «Темне царство» говорив, що письменник іноді в абстрактних міркуваннях ...висловлює поняття, різко протилежні тому, що виявляється в його художній діяльності,— поняття, які він прийняв на віру або добув за допомогою хибних, нашвидку, чисто зовнішнім способом складених силогізмів. А власний його погляд на світ, погляд, що править за ключ до характеристики його таланту, треба шукати в живих образах, створених ним»¹.

Естетичні погляди І. Нечуя-Левицького формувались під впливом народної творчості, російської й української прогресивної літератури, яка вказала йому шлях до реалізму. Письменник обстоював принцип реалізму і народності в літературі. І. Франко вважав І. Нечуя-Левицького найвиразнішим представником реалістичної школи: «Поміж новітніми писателями українськими, котрі належать до тої ж школи, найвидніше місце займає, безперечно, д. Нечуй (Левицький) як по красоті і плавності складу, так і по силі та живості картин, вірності рисунку та тій хвальноючій за серце теплоті чуття, яка відзначає

¹ М. О. Добролюбов, Літературно-критичні статті, К., Держлітвидав України, 1961, стор. 73.

поміж російськими писателями Тургенєва та Пюмяловського»¹.

Глибоке знання побуту, соціального і національного становища українського народу допомогло І. Нечуєві-Левицькому правдиво відобразити його життя. При написанні своїх повістей і створенні образів позитивних героїв письменник користувався методом критичного реалізму, хоч у своїх теоретичних висловлюваннях часом заперечував деякі його принципи. Реалізм І. Нечуя-Левицького був до певної міри обмежений.

Так, у статті «Сьогочасне літературне прямування» основними принципами української літератури письменник проголошує «реальність, народність і національність». Говорячи про реалізм, він орієнтує читача на осмислення високих життєвих ідеалів і краси життя, виступає проти натуралізму, вимагає не копіювати, а узагальнювати життєві явища, надихати їх художньою правдою, високою ідеєю. «Художник повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої ціни, в котрому б одбивалась життя правдива, але обчищена й гарна в естетичному погляді, добре спорядкована й згрупована, освічена вищою ідеєю, і щоб була при тому правдива, як сама життя»²,— говорив І. Нечуй-Левицький.

Менш виразні принципи «народності і національності». І. Нечуй-Левицький не розмежовує їх, не дає правильного наукового

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 173.

² «Правда», 1878, т. II, стор. 14.

визначення, ототожнює ці два принципи. «Народність», на його думку, виявляється в мові в основі якої повинна бути народна поезія. «Українські письменники повинні обсіпати свої твори сими перлами народної поезії, як золотою ряскою. Вони дадуть їх творам гарячий поетичний народний колорит, і колорит живий, в рівні з котрим твори, писані книжним, робленим язиком, будуть схожі на мушкі з їх гнилими тисячолітніми покривалами, що пахнуть трухлятиною»¹.

Письменник орієнтується на свого учителя Т. Шевченка, який, поклавши в основу творчості народну пісню, «зумів зібрати й скупити народний епос і повести його далі в широкі народні дусі»². Але в силу обмеженості світогляду І. Нечуй-Левицький не зміг сприйняти революційного пафосу поезії великого Кобзаря. Дотримуючись принципу «народності» він широко використовував джерела фольклористики для своїх творів.

Естетичним ідеалом І. Нечуя-Левицького є краса життя, думи і прагнення народу. Він завжди славив великого народного поета Т. Г. Шевченка, відзначаючи революційну силу впливу на народні маси цього «великого чоловіка та ще при тому дуже безталанного щирого, правдивого сина безталанної України» (II, 383)³. За словами І. Нечуя-Левиць

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 31.

² Там же, стор. 27.

³ Цитати, за винятком окремих випадків, подаємо за виданням: І. С. Нечуй-Левицький, Твори в чотирьох томах, К., Держлітвидав України, 1956. (Римська цифра — том, арабська — сторінка).

кого, «Кобзар» Т. Шевченка його «дуже вразив своєю поезією та народністю в поезії», а поеми і вірші «займають виняткове, опрічне місце, окреме од усіх, навіть найкращих, віршів усяких новіших та й давніших поетів»¹.

Привертає увагу й неопублікована критична стаття «Українська декаденщина»². Автор говорить про негативні риси західноєвропейської і російської декадентської літератури, та, не усвідомивши соціальної основи виникнення декадентства, сам піддається певному впливу ідеалістичних теорій. Але, уболіваючи за реалізм, народність, за майбутнє української літератури, письменник-реаліст виступає проти антинародної занепадницької літератури, справедливо вважає В. Винниченка за «найвиразнішого виявця декадентської доктрини в українській літературі». І. Нечуй-Левицький обурюється з його аморальних песимістичних творів, піддає різкій критиці драми «Щаблі життя» та «Чорна пантера і білий ведмідь», від яких «тхне декадентством», робить різкий закид В. Винниченку, що він не спромігся створити величких образів героїв, здібних на самопожертвування. Ці статті допомагають нам зрозуміти естетичні погляди і смаки І. Нечуя-Левицького.

Любив і цінував І. Нечуй-Левицький укра-

¹ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. I, № 27799.

² Стаття написана наприкінці 1910 чи на початку 1911 року і зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

їнське та світове вокальне мистецтво. В оповіданні «В концерті» (1887) він милується чарівними мелодіями української народної пісні та музикою М. Лисенка, вчуваючи в них подих і пульс народного життя певних часів відгомін героїчного минулого своєї батьківщини.

І. Нечуй-Левицький був також великим знавцем театрального мистецтва. Шанобливо ставився він до виступів трупи українського народного театру Садовського, до знаменитої артистки Марії Заньковецької. З великою силою художнього передбачення віщував він немеркнучу славу «цієї найбільшої зірки... котрої не може померти будуча історія українського театру»¹.

Праця «Світогляд українського народу від давнини до сучасності» (1868) свідчить про глибоке знання життя, про досконале вивчення письменником основ народної творчості і є корисним дослідженням у галузі української міфології. Письменник цікавиться переказами, приказками, віршами, в яких відтворюється соціальна ворожнеча між неродними масами і духовенством, доводить невластивість аскетизму українському народові, який «темними, неласкавими очима поглядає на служителів своєї віри, на біле чорне духовенство»². Привертає його увагу приказка, в якій виявляються погляди українського народу на попів і поміщиків: «Будь гарно на світі, як пана засипать, а попу підсипать».

¹ «Зоря», 1893, № 10, стор. 167.

² «Правда», 1868, № 41, стор. 484.

І. Нечуй-Левицький не був атеїстом. Однак він викривав чорні закулісні справи, паразитизм і аморальність церковнослужителів, цим, до певної міри, підривав основи церкви і релігії, будив у народі атеїстичні настрої.

Тематична різноманітність прози

За півстоліття літературної діяльності І. Нечуй-Левицький написав понад п'ятдесят високохудожніх творів (романів, повістей, оповідань, п'єс, казок, нарисів, гуморесок) та ряд літературно-критичних статей. Він, як зазначав І. Франко, «належить до тих щасливих талантів, що швидко здобувають собі видне місце в літературі і довго на ній остайються. Його повісті «Причепу», «Гориславська ніч», «Дві московки», «Хмари» читала вся Мала Русь з великою вподобою»¹.

Естетичним кодексом письменника було життя українського народу. «Українська жинь», — писав він, — то непочатий рудник, що лежить десь під землею, хоч за його вже брались і такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний матеріал, що тільки ще жде

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 173.

робітників, цілих шкіл робітників на літературному полі»¹. Цими програмними накресленнями він і керувався, прагнучи широко зобразити життя селянства, міщан, шляхти, духовенства, інтелігенції, панства і чиновників, показати «всю їх життя, їх відносини до народу, їх політичні й релігійні тенденції».

Звертаючись до актуальних проблем суспільного життя, І. Нечуй-Левицький пише ряд високохудожніх творів про селянство, які є провідними в його творчій спадщині. Це повісті «Дві московки», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка» та ін. І. Нечуй-Левицький відображає в них тяжке життя українського народу в дореформений і пореформений час, правдиво показує життя селянства й заробітчан.

Продовжуючи традиції своїх українських і російських попередників — Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Гоголя, Тургенєва, він виявляє новаторство, малює новий, невдомий у тодішній прозі прекрасний і величний образ позитивного героя — бунтаря Миколи Джері, бурлачки Василини, спотвореного кантоністською школою Івана, показує трагічні образи двох московок, трагікомічні постаті баби Параски та баби Палажки, ряд персонажів із «Кайдашевої сім'ї». Широко описує побут, обставини, в яких живуть, і борються герої.

І. Нечуй-Левицький переходить від ритмічно-інтонаційної розповіді, властивої для Квітки-Основ'яненка, й ліричної, оповідної манери

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 15.

ри Марка Вовчка до об'єктивної епічної розповіді. Характеризуючи І. Нечуя-Левицького як письменника, І. Франко говорив, що це «великий артист зору, се колосальне, всебічне око тої України. Те око обхапуг не маючи, не загальні контури, а одиниці, зате обхапуге їх із незрівнянною бистротою і точністю, вміє підхопити відразу їх характерні риси передати їх нам із тою випуклістю, свіжістю красок, у якій бачить їх сам»¹.

Тема життя селянства була актуальною і в творчості письменників світової та російської літератур. З творами про життя селян виступив німецький письменник Б. Ауербах («Шварцвальдські сільські оповідання»), французький — Е. Золя («Злочин абата Муллен»). До селянської тематики широко звернулись російські письменники. У 60-х роках Ф. Решетников своїми творами будить у селян почуття власної гідності і прагнення до свободи. І. Тургенєв спрямовує свої романи проти кріпосництва. У 70—80-х роках Г. Успенський створює новий літературний жанр — народну сільську прозу, викриває антиреформи 1861 року, Д. Григорович у своїх творах відображає тяжке життя селянства. Відомо, що з творами цих письменників І. Нечуй-Левицький знайомився й зазнав певного впливу Тургенєва на своїй манері письма.

І. Нечуй-Левицький розкрив причини пролетаризації селянства і перетворення їх у пролетариат.

¹ І. Франко, Ювілей Івана Левицького (Нечуя), Хрестоматія критичних матеріалів, т. I, К., «Радянська школа», 1940, стор. 340.

у промислових робітників, одним із перших в українській літературі показав життя сільських робітників.

У 60—70-х роках написали російські письменники ряд творів на робітничу тематику. Ф. Решетников створив роман «Горнорабочие» (1866), Г. Успенський — цикл нарисів «Разорение» (1869), М. Наумов — оповідання «Еж» (1873). Пізніше І. Нечуй-Левицький виступив Мамін-Сибіряк з нарисом «Бойцы» (1883) та з соціально-сатиричним романом «Горное гнездо» (1884).

До появи повістей І. Нечуй-Левицького були вже аналогічні по темі романи зарубіжної літератури «Важкий час» (1854) Ч. Діккенса, «Міцною лавою» (1866) Ф. Шпільгагена і пізніше написаний роман Е. Золя «Жерміналь» (1885).

І. Нечуй-Левицький вважав, що «міщанин і городяни повинні так само не минути уваги важливого українського письменника»¹. І він присвятив їм оповідання «Гориславська ніч» або Рибалка Панас Круть», комедії «На Казим'яках», «Голодному й опеньки м'ясо», почасти повість «Причепка», роман «Хмари» оповідання «Київські прохачі» та ін. У цих творах висміяно обмежених купців і зіпсованих тодішнім вихованням панночок, показано чиновників як великих хабарників і здирщиків.

Історичній темі письменник присвятив драми «Маруся Богуславка», «В диму та пелум'ї», повісті «Князь Єремія Вишневецький».

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 16.

кий», «Гетьман Іван Виговський» та інші твори і статті. В них відображено героїчне минуле нашого народу, його боротьбу проти польської шляхти і турецьких завойовників, прославлено козаків, Богдана Хмельницького, Кривоноса.

Письменник викривав деморалізуючий вплив польсько-шляхетських колонізаторів, викривав ополячених українців («Причепка», «Живцем поховані»).

Життя й побут інтелігенції І. Нечуй-Левицький показує в романі «Хмари» і повістях «Над Чорним морем», «Неоднаковими стежками». У цих творах письменник виступає новатором: він створює образ різночинця, вихідця з демократичних верств народу.

У ряді творів І. Нечуй-Левицький змалював життя й побут духовенства («Старосвітські батюшки та матушки», «Поміж ворогами», оповідання «Афонський пройдисвіт», «Шкідливе ягня»). У цих творах викриваються чорні закулісні справи попів, монахів і вищого духовенства. Тут І. Нечуй-Левицький перекликається з російським письменником М. Лесковим, який свої сатиричні нариси «Мелочи архиерейской жизни» (1878—1880) спрямовує проти хабарництва, підлабузництва високопоставленого духовенства.

Два твори («Приятелі» і «Невинна») присвячено такому характерному за доби капіталізму суспільному явищу, як злочинство.

Ранні твори про село

Тема повісті «Дві московки» (1865, надруковано 1868) — життя двох подруг — Ганни й Марини — та їх односельчанина солдата Василя. Вони вільні, не кріпаки, але вбогі безправні — типові жертви кріпосницької системи.

В образі Василя, що повернувся у безстрасну відпустку, показано безталання людини над якою тяжить лиха миколаївська солдатчина. Він хороший син, ніжний чоловік і батко. Але бідність щоденно допікає, змушує важко працювати у наймах. Василь мріє мати свою землю, працювати на себе, та мрії в тих умовах нездійсненні. До того ж його не забаром покличали в похід. З гіркотою відповідає солдат на запитання дружини Ганни чи скоро повернеться: «Вернусь, може, в одну годину, а вислужусь хіба аж на старість». Але не пощастило Василеві ні повернутися ні вислужитись. Десь загинув.

Солдатчина за тих часів була великим лихом для народу. До цієї теми зверталися Т. Г. Шевченко («Сова»), Марко Вовчок («Два сини»). Вони теж показали солдатчину як пекуче народне горе, що забирало в мільйони ді не тільки найкращі роки, а навіть і само життя.

Яскравими фарбами змальовано образ Ганни Тихоненко, гарної, покірної, тихої і сумної жінки. Недовго їй довелося бути щасливою з любим чоловіком. Настав гіркий час

для вдови і сироти Івася. Щоб не вмерти голодною смертю, Ганна останні речі спродувала. Важке й зворушливе її прощання з весільними рушниками — єдиними свідками її молодості. «Рушнички ви мої, шовком перебіткані! З вами я ждала свого милого, чорнобривого; розстеляла вас при повному місяцеві, щоб мій милий був гарний, як місяць на небі, щоб життя моє було ясне, як ясні зорі» (I, 94).

Єдиною радістю для Ганни після смерті Василя був її син Івась, на якого вона поклала великі надії. Та ось Івася забрали в школу кантоністів і спотворили душу; він втратив повагу до матері, зрікся всього рідного. Одинока, в муках і злиднях, Ганна померла.

В іншому плані зображена Марина. Це жінка красива, рішуча й запальна. Якщо Ганна тиха та сумовита, то Марина — смілива й проворна, розумна й дотепна. Своє безталання вона топить не в сльозах, а в гульбищах і розвагах.

Письменник не одчиняє Марининою хати, не показує її злиднів, але вона теж бідна і змушена тікати до Києва «од нудьги, сумної недолі» (I, 112). Це лихо й нужда вигнали жінку з рідної хати і штовхнули на слизьку дорогу. Ставши на шлях розпусти, Марина спилась, змарніла, морально занепала і п'яною померла під тинном. «Скинули Марину на візок, і ніхто не знає, де її могила; ні одна сльоза не покропила її» (I, 115).

Хоч І. Нечуй-Левицький і не наголошує на причинах трагедії своїх знедолених героїв,

у творі виразно звучить соціальний мотив таким чином, об'єктивно критикується феодально-кріпосницький лад, який прирікає біляницькі маси на жалюгідне існування, на людну смерть.

Портрети Василя і Ганни змальовано за бами народної творчості, зокрема пісенні мотиви яскраво проступають в описі обрядів у розкритті характерів персонажів, у погляді їх життя, побуту. Та й сама розповідь веде в стилі народної творчості, вона подібна до розповідної манери Марка Вовчка. Ця повість була високо оцінена сучасного і пізнішого часу критикою, а її персонажі порівнювалися з кращими образами народних пісень.

Визначним твором в українській класичній літературі другої половини XIX ст. є повість «Микола Джеря». Перший варіант цього твору під назвою «Наймит Ярш Джеря» написаний десь у 1867—1873 роках. Другий варіант під назвою «Микола Джеря» написаний у 1876 році і вперше надрукований у журналі «Правда» за 1878 рік.

Досить тривала праця над ідейно-художнім удосконаленням повісті «Микола Джеря». Найгрунтовніші зміни вносить автор видання 1909 року, що є свідченням ідейного зростання письменника.

У повісті «Микола Джеря» глибоко зображено суперечності між закріпаченими селянами і поміщиками, між бурлаками і промисловцями, а також показано боротьбу селянства проти нових форм гноблення післанства 1861 року. І. Нечуй-Левицький суджує кріпосницьке рабство, яке фізично

духовно спотворювало людину, засуджує жорстоку експлуатацію в капіталістичній промисловості та на рибних промислах. У повісті відтворено не тільки безправність поневоленого українського народу, але й боротьбу проти сваволі, гніту, проти соціальної несправедливості. Як сказав І. Франко, «Історія всього українського селянства в ту важку епоху написана в однім широкім образі»¹ — образі Миколи Джері.

Твір є своєрідним художнім літописом життя героя, який зростає, мужніє, стає незламним протестантом.

Микола — працьовитий, розумний, уміє читати, малювати, грає на скрипці і добре співає. Одружившись з Нимидорою, він починає задумуватися над своєю долею. Йому дуже хочеться, щоб його дружина була щасливою, щоб обоє вони працювали на себе, а не на пана. Безвихідь становища підготувала Миколу до відкритого протесту, до рішучих дій. Відробивши панщину, Микола з батьком, всупереч розпорядженню осавули, який вимагає, щоб селяни йшли на «згінні» дні, пішли жати своє жито. Зав'язується соціальний конфлікт між кріпаком Миколою Джерею та поміщиком й осавулою. Поміщик карає Миколу, його дружину, батька. У кріпака наростає протест, ненависть до гнобителів. «В Миколи запеклося серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору» (II, 187). Дедалі більше непокоять його

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 173.

думки про соціальну нерівність, що одним да-
но «панство, й степи, й лани, а другим... ва-
ку працю, бідність та трохи не торби» (І
189). Не вірить Джеря і в бога, вважаючи, що
якщо він є, то це бог панський, бо він ус-
відав панам, а бідним — нічого. Не знає
дить він відповідь на свої домагання і в пса-
тирі, який «здався йому темніший од темної
ночі».

Микола не мириться із своїм становищем,
не кориться поміщикові, бунтує, знову висту-
пає на захист кріпаків, підбурює односель-
чан не йти жати до пана. Разом з своїми од-
нотумцями він мстити осавулі за доноси та
наклепи. В особі Миколи Джері поміщик по-
чинає бачити не тільки бунтаря, а й свого
особистого запеклого ворога. Він твердо вирі-
шує віддати Миколу та його спільників у сол-
дати. Жадоба свободи перемагає. «Піду з се-
ла, — говорить Джеря, — бо тяжко мені жити,
піду в ліси, піду в степи, піду в пуці й на
гострі скелі, а панщини таки робити не буду
і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об каміні
розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло,
а я все-таки втечу. Все одно мені пропадати!»
(ІІ, 193), — каже він.

Заграва від палаючих панських скирт, що
супроводила втікачів, немов віщує прийдеш-
ню селянську революцію, хоч сам І. Нечуй-
Левицький ще не орієнтувався на революцій-
не перетворення суспільного ладу.

Втеча від поміщика — типове явище того
часу. Це була своєрідна форма протесту, оди-
н з видів заперечення кріпосницької системи.
Жодні випробування на сахарнях не злом-

ли волелюбної бунтарської вдачі Миколи.
Саме він протестував і бурлаків закликав не
мириться з несправедливими порядками.

З логічною послідовністю письменник по-
казує пробудження ненависті в Миколи до
гнобителів, зображає процес психологічних
змін, що відбуваються в його свідомості в зіт-
кненнях з класовими ворогами, змальовує
портрети героїв у формуванні їх світогляду.

Правдивий і привабливий образ селянина-
бунтаря Миколи Джері. З розвитком сюжету
образ героя набуває нових рис. Ставши бур-
лакою, Микола глибше усвідомлює складність
життя, класову нерівність. В однаковій мірі
він конфліктує з гнобителями євреями, шлях-
тичем Бжозовським, з українцем Ковбанен-
ком. У боротьбі проти насильства і кривди
Джеря загартував свій волелюбний характер.
Навіть на суді він тримається гордо й неза-
лежно.

Довгі роки тяжкого життя не зламали Ми-
колу, і після реформи він палко виступає
проти панства. Микола викриває шахрайські
вчинки волосного голови і домагається, що
того знімають з посади («Нехай знає, що гро-
мада великий чоловік»). Джеря закликає се-
лян не брати поганих земельних наділів, не
засівати їх («Хто посіє хліб, той буде зрадни-
ком громаді»), а також радить домогтися
повернення громадських садків, які при-
власнив пан. За бунтарство Миколу посадили
в холодну. «От тобі й воля! — обурюється
Джеря. — От тобі й вернувся до господи».

Як письменник-реаліст І. Нечуй-Левицький
правдиво відобразив нові пореформені ути-

ки, «нову панщину». Але в тій частині, де говориться про урядову комісію, яка «розібрала діло вербівських селян» і розпорядилася дати їм кращу землю, повернути садки та випустити з-під арешту Миколу, письменник зраділо почуття правди: бажане він показав за дійсне.

В образі Миколи Джері втілено типові риси національного характеру, великі духовні сили українського народу. «Микола Джері», — як писав І. Франко, — хоч кріпаком родився, був однако з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скоріше вломляться, а зігнути не дадуться»¹. Автор майстерно розкриває внутрішній світ свого героя, показує його сильно вдачу, непримиренність до всякого гніту й експлуатації, незламність у боротьбі проти соціальної несправди.

Велике співчуття викликає в читача образ Петра Джері. Жорстока панщина, вічне недоїдання передчасно надломли його сильний і безправне життя зробило його боязким і покірним. Петро Джеря — типова жертва кріпосницької системи.

З числа бурлаків автор виділяє образ Петра Кавуна, який вдачею схожий на Миколу Джерю. Так само, як і Джеря, Кавун непримиренний до кріпосницького гніту, ненавидить поміщиків та промисловців і стає на шлях боротьби проти них.

Решту однодумців Миколи характеризує

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах т. XVII, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 17

спільність інтересів та переживань у боротьбі проти гнобителів.

Сприймавши традиції Т. Шевченка і Марка Вовчка та інших письменників-демократів, які приділяли багато уваги зображенню жіночого безталання, І. Нечуй-Левицький створив глибоко реалістичний образ Нимидори, уособивши в ньому трагічну долю жінки-кріпачки.

Гірка сирітська доля Нимидори. Ще в дитинстві вона зазнала тяжкого наймитського та кріпацького життя. Убогим і безправним було її дівування. Невільно було їй навіть одружитися з Миколою. Її пан не дозволяв брати шлюб, аж поки якийсь парубок з його села не одружиться на вербівській дівчині. Одружившись, Нимидора сподівалася щастя. Проте становище не змінилось. Як і раніше, вона була залежна від жорстокого пана та його осавули. А незабаром їй довелося назавжди розлучитися з чоловіком. Так лиха кріпаччина руйнує сім'ю, позбавляє людей родинного щастя. Нимидора бідує й глибоко переживає, чекаючи повернення Миколи. У важких умовах ростить вона дочку Любку.

Як і Микола Джеря, Нимирода — людина високої моралі. Вона чесна, благородна. Жорстоке життя передчасно зламало її. «Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною».

Образ Нимидори є одним з кращих жіночих образів в українській класичній літературі другої половини XIX ст.

В іншому плані зображено дочку отамана Ковбаненка Мокрину, яка не зазнала нужди й горя, жила в достатках. Як і Нимидора, вона теж наділена типовими рисами української дівчини, оспіваними в народних піснях. Краса і вдача Миколи ваблять Мокрину. Вони на палко закохуються в нього. Але образ цієї «дівчини-горлиці» будить у бурлаки спогади про Нимироду і завдає йому тільки жало.

Пишна краса природи, майстерно змальований письменником нічний пейзаж бурхливого моря, панорама озера цілком відповідають настроям закоханої Мокрини і різко контрастують з важким психологічним станом Миколи. Образ Мокрини допомагає читачеві ще глибше пізнати високу моральну чистоту, стійкість і незламність характеру головного героя повісті — Миколи Джері.

Реалістично змалював І. Нечуй-Левицький образи визискувачів-поміщиків, подаючи їх у сатиричному плані. Характерний образ Бжозовського — типового деспота, що жорстоко карає своїх кріпаків. Бжозовський видумав «згінні» дні, змушуючи селян весь час працювати на себе. Найбільш ненавидить він Миколу Джерю, вважаючи його своїм найнебезпечнішим ворогом. Цей гонористий шляхтич ніяк не може забути бурлацької помсти, він завжди відчуває на собі кріпацькі кайдани і аж до самої реформи переслідує втікачів.

В різко негативному плані подано образ промисловців, зокрема посесора Бродовського, який створював нестерпні умови для заробітчан, жорстоко експлуатував їх.

Письменник правдиво змальовує картину паразитичного життя експлуататорів і важке становище заробітчан, жорстоку експлуатацію, надмірні штрафи, незаконні відрахування та недоплату, що викликали робітничі зворушення. Проте І. Нечуй-Левицький не розкриває зародження політичної свідомості заробітчан, усвідомлення ними потреби класової боротьби за свої права, показує бурлаків у боротьбі тільки за поліпшення свого економічного становища.

Образ отамана Ковбаненка виділяється з-поміж експлуататорів тим, що він не завжди виявляє притаманні йому риси хижака. Проте по суті він мало чим відрізняється від інших експлуататорів.

Кожна художня деталь твору має активне композиційне навантаження. В яскравих образах відтворено навколишній світ. На фоні чарівної природи села Вербівки письменник зобразив нестерпне життя кріпаків. Мальовничі пейзажні картини виступають різким контрастом до безправного життя селян. У суворих картинах палаючого поміщицького добра майстерно передано різноманітні кольори; тонко відтворено мальовничі картини бурхливого Чорного моря, його лиманів та озер.

Пейзажі у повісті «Микола Джеря» допомагають розкрити образи позитивних героїв і показати експлуаторську суть гнобителів.

Повість написана народною мовою. Устами центрального героя та інших персонажів твору автор часто перефразовує народні пісні, збагачуючи літературну мову перлами

народної поезії. Досить вдало письменник користується прислів'ями і приказками. Майстерно створені емоційні діалоги є засобом для розкриття характерів персонажів.

Події в творі розгортаються послідовно і наростають динамічно. Взагалі за всіма своїми художніми й ідейними якостями повість «Микола Джеря» є етапним твором у розвитку української прози, в становленні соціально-побутової повісті.

Гумористичні твори

І. Нечуй-Левицький глибоко й досконало знав життя, побут українського селянства. У пореформеній дійсності він знаходив нову панцину, бо кріпаччина в спадщину народним масам полишила бідність та релігійний дурман. Це породжувало повсякчасні дрібні чвари між родинами та сусідами, отруювало будні й без того тяжкого селянського життя. Цим типовим явищам пореформеної дійсності письменник присвятив гумористичні оповідання «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі!» (1874), «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти!» (1875) та соціально-побутову повість «Кайдашева сім'я» (1879).

Гумор і сатира цих творів пов'язані з українською народною творчістю, з літературною діяльністю його попередників — Квітки-Осно-

в'яненка, Котляревського та Гоголя. І. Нечуй-Левицький виступає новатором оповідної манери в гумористичних творах. Вони позбавлені релігійної моралі і всякого моралізаторства. Письменник розкриває негативні риси побуту, різні забобони та приватновласницьку психологію, яка породжує родинні чвари і ворожнечу між сусідами в українському пореформеному селі.

Майстер побутового малюнка І. Нечуй-Левицький створив класичні образи ворогуючих між собою селянок Параски Гришихи та Палажки Солов'їхи. Обидві вони і лихі, і уїдливі, і сварливі, і забобонні, хоч кожна з них має свої індивідуальні риси. Обох їх гнітить злиденне й буденне життя, роздратування проти якого виявляється в безконечних сварках.

В оповіданні-монологі «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» автор майстерно передає живу мову Параски, яка люто ненавидить свою сусідку Палажку. Мова Параски колоритна, сповнена добірних і дошкульних висловів, дотепних епітетів та порівнянь. Монологом героїні автор дає їй влучну самохарактеристику і водночас розкриває внутрішній світ такої ж «осатанілої» Палажки. Не може Параска з своїми сусідами зжитися. «Хоч зараз спродуйся, пакуйся — та на кубанські степи!» А тут «на моє безголов'я і хати наші на однім кутку, через улицю, і поле наше поруч». Ворожнеча між ними щораз загострюється. Параска обзиває відьомським кодлом усю сім'ю сусідки: «І тітка її була

відьма, і завод їх такий поганий; та й сам чоловік її злодій!»

Причина лютої ворожнечі виходить за рамки побутових взаємин. Вона далеко глибша і корениться насамперед у невлаштованості життя героїв, у дрібновласницькому характері їх господарства. Але сам Нечуй ще не доходить тут до цілковитого розуміння соціальних суперечностей на селі, він поділяє «культурницькі» думки про те, що шляхом духовного самовдосконалення можна дійти до згоди і матеріального благополуччя на селі.

В оповіданні «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти!» письменник теж не малює спеціально портрет героїні і не дає їй авторської характеристики. Найкраще її найповніше характеризуються її власні вчинки. З цього монолога видно, що Палажка ніякою мірою не поступається перед своєю суперницею, хоч сама вона вважає себе покірною, богомільною християнкою, яка тільки й знає, що молиться богу та «ще й Параску, стару суку», поминає в молитвах. Ця святенниця злобно обрушується на Параску: «Сама вона блудниця зроду, як і мати її була. А ще мене кричить, що я байстриюка привела. Вона не знає, що я за того байстриюка і одпросила по церквах, з'їла з тридцять пасок в Києві» (II, 19). Слова самовихваляння героїнь і їх вчинки перебувають в цілковитій суперечності.

Обидві ворогуючі героїні взаємно дають одна одній яскраві портретні характеристики.

Щороку Палажка на великдень говіє в Києві, «ість паску на печерах», а, повернувшись, готова всіх пожерти.

Письменник з іронією показує моління святениці Палажки: «Оче наш, оже сси...», і «око на небесі, око на землі...», і «ізбави нас од лукавого святого...». Смішною є картина намагань героїні з допомогою ікони вирватися з «холодної»: «Стукаю в двері та кричу; коли скаменуся, аж я стукаю не кулаком, а святим образом. Чи вже з переляку, чи вже й не знаю до чого, стукала образом, доки образ не розскачався пополювині».

Майстерно змальовані образи сварливих жінок. У в'їдливої Палажки лиса голова, злі маленькі чорні очі, які від злості блищать, «наче в гадюки». Контрастними рисами наділений портрет Параски. Ця груба, незграбна жінка з великими «сірими, наче вовчими», очима вдає з себе пишну: «Величається, як собака в човні». Ці сварливі жінки виглядають смішними, життєво правдиві конфлікти між ними широко узагальнені. Мова їх дошкульна, образна, вони самі собі і навколишнім односельчанам отруюють життя.

З монологів обох персонажів перед читачем постають невеселі картини життя пореформеного села. Незважаючи на загальний сатирично-іронічний план зображення, характерний для цих творів, після прочитання їх стає сумно, бо прикро вражає безпредметність цілоденної гризні людей, морально спотворених дрібновласницьким укладом життя.

В 1909 році І. Нечуй-Левицький знову повертається до своїх героїнь і присвячує їм

ще два оповідання: «Біда бабі Парасці Гришисі» та «Біда бабі Палажці Солов'їсі». В обох цих творах автор показує характери персонажів у розвитку. В оповіданні «Біда бабі Парасці Гришисі» І. Нечуй-Левицький зображує родинне життя баби Параски після смерті її чоловіка Омелька Гришенка. Взаєминам ворогуючих сусідок приділяється тут уже значно менше місця. Лише наприкінці оповідання сама Параска згадує: «Палажка Солов'їха кусає мене з одного боку через вулицю, наче гедзь, а невістка гризе мене в хаті з другого боку».

В останньому оповіданні цього циклу — «Біда бабі Палажці Солов'їсі» — письменник змалював ряд диких сутичок сусідів між собою та неприємні бійки й сварки в Палажчиній сім'ї.

Характерно, що сутички дорослих дітей із старими матерями спричинені (письменник робить на цьому наголос) власницькими прагненнями обох сторін — прагненням старих втримати в своїх руках убоге майно своє для того, щоб зберегти хоч видимість самостійності, і намаганням дітей, які стають на власні ноги, відібрати це майно. У дрібновласницькому експлуаторському суспільстві таке змагання було типовим явищем. Повніше й глибше відображене воно в класичному творі І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».

Працюючи над повістю, письменник не забуває своїх давніх знайомих — бабу Параску та бабу Палажку. Правда, тут вони виступають епізодично, але характери їх розкрито досить глибоко. Їх ворогування немов підси-

лює різючі картини міжусобиць у Кайдашевій сім'ї.

Соціально-побутова повість «Кайдашева сім'я» (1879) є одним із кращих творів світової літератури, в якому реалістично відображено життя пореформеного села з усіма його суперечностями, породженими несправедливим суспільним ладом.

У повісті відтворено сцени з життя селянської родини Омелька Кайдаша. Зображення життя темного, затурканого недавньою панщиною селянства, показ його приватновласницької психології, яка призводить до повсякчасних родинних та сусідських сварок і чвар, визначає тему повісті.

І. Нечуй-Левицький не вказує шляхів та засобів, якими можна запобігти цим конфліктам, але він так реалістично зображає жах індивідуалізму у середовищі дрібних власників, так яскраво показує їх егоїстичну обмеженість і замкнутість, що потреба перебудови суспільного ладу стає гострою й неминучою. Не виступаючи одверто проти панів та узаконеного ними експлуаторського ладу, І. Нечуй-Левицький силою свого таланту правдиво показує, що доки буде приватна власність на землю й на природні багатства, доти буде існувати ворожнеча між людьми. Така ідея повісті.

Складається повість з дев'яти розділів. Кожний розділ — це яскравий побутово-родинний малюнок. Розповідь ведеться самим автором і відзначається особливим характером гумору, схожим на гоголівський. Своєрідною є композиція цього твору саме тим,

що в ньому особливо важливого значення набувають діалоги.

Описавши місцевість, де розкинулось село Семигори, І. Нечуй-Левицький у формі діалогів розкриває сімейний уклад Кайдашів, поступово показуючи індивідуальні особливості характеру кожного героя зокрема. Розмовою Лавріна про одруження зав'язується сюжет повісті, який динамічно розгортається і набуває виняткової гостроти від часу одруження Карпа з Мотрею.

Одружившись, син прагне мати своє власне господарство, хоче бути незалежним від батька. Це прагнення до незалежності є тут не що інше, як індивідуалістичне, егоїстичне прагнення взяти своє в тій стихії власницького світу, де людина людині — вовк. З цього бажання самостійності й випливають ті неспокійні незгоди та сварки, які повсякчас точаться між старими й молодими Кайдашами. Гризня між свекрухою і невістками за шматок полотна, за півня, поросся, за грушу часто переростає в родинну «війну». Такі епізоди становлять сюжетну основу твору і являють своєрідну сімейну хроніку.

Хоч в основу повісті І. Нечуй-Левицький поклав життя лише однієї селянської родини, проте з художніх образів Кайдашів проглядає широко узагальнена письменником трагедія життя села взагалі. Це надає повісті виразного соціального звучання. Образами героїв повісті автор подав у гумористичному плані, наділивши їх рисами типових дрібних власників.

Старий Омелько Кайдаш — це образ темлого, затурканого селянина. Важка праця, лиха панщина підірвали сили, виснажили його. Кайдаш дбайливий, працьовитий господар; він весь час щось робить, майструє, ніколи не буває без діла сам і не дозволяє гуляти своїм сином. Кайдаш богобоязливий. Щоб не померти наглою смертю і не втопитись, він пошив дванадцять п'ятниць на рік. Правда, доля посміялась з нього — помер він таки наглою смертю, втопившись під лотоками млина. Злим і егоїстичним зробило Кайдаша життя.

Автор підкреслює, що егоїзм і замкнутість у своєму вузько особистому властиві не тільки Кайдашам. Характерний такий епізод. Довгі роки домагався старий Кайдаш, щоб якось разом з односельчанами розкопати горбок на шляху і цим самим запобігти частим поломкам возів. Але ніхто першим так і не скотів цього зробити. «Як хтось почне, то й я копірську заступом скільки там разів,— сказав Карпо». І так думали всі.

З часу одруження синів для старого Кайдаша настало ще тяжче життя: він втратив владу над дітьми. Карпо, обороняючи свою дружину, навіть побив старого. А коли й молодший син Лаврін відчув себе хазяїном, то й він перестав слухатись батька, намагаючись загарбати все господарство і по-своєму господарювати. Все це спричинило до того, що Кайдаш спився до білої гарячки.

Образ Омелька Кайдаша змальовано в побутовому реалістичному плані. Крок за кроком перед читачами минає сумне, безрадісне життя затурканого селянина, недолі якого

І. С. Нечуй-Левицький співчуває. Іноді він правда, насміхається з нерозсудливих вчинків свого героя, з його сімейної «війни», але крізь цей гіркий посміх проглядає сум. І в кожній звичайній гумористичній сцені крізь неодолені вчинки героя повісті прозирає глибока соціальна трагедія мільйонів селян в умовах капіталістичної дійсності.

В образі Кайдашихи втілені риси сварливої, егоїстичної жінки, вихованої умовами тогочасного життя. Замолоду вона довго служила покоївкою. «Довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів» (II, 267). Кайдашиха з погордою ставиться до бідніших від себе, любить вихвалитися, що її шанують пани та попи. Без міри вихваляє вона і своїх дітей перед сватами на оглядинах. Правда, Кайдашиха, як і її чоловік, дбайлива, вона добра господиня, любляча мати, хоч і дуже деспотична. Жорстокість і лицемірство її були причиною частих конфліктів та неладів у сім'ї.

Ворогуючи з невістками, Кайдашиха щоразу потрапляє водночас і в смішне, і в трагічне становище. Сварка увійшла в її побут. Під час однієї з них невістка виколола Кайдашихи. За гумористичним зображенням життя героїні видно обмеженість жінки, яка через ворожнечу з усіма сама стає посміховиськом.

Образи представників молодшого покоління змальовані так само в побутово-гумористичному плані. Обидва Кайдашки та їх

жінки — індивідуалісти і живуть своїми егоїстичними інтересами. Всі вони зображені письменником як морально убогі люди, що через свої безконечні сварки втрачають почуття гідності.

Замолоду брати були різні. Різні характери і смаки мали вони. Тільки прагнення власного господарства єднало Карпа й Лавріна. Ще на початку твору в розмові на току розкривається характер Карпа. Лаврін радить братові сватати найкращих дівчат, але жодна йому не підходила, бо він бажає, «щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем...», і він одружується з Мотрею. Одружившись, Карпо хоче жити в своїй хаті, мати своє господарство і ні від кого не залежати. А коли народилась дитина, він і зовсім відчув себе хазяїном, рівним батькові. Спалахнули нові сварки та бійки, і кінець кінцем батько змушений був одділити сина. Однак, хоч Карпо й почав жити окремо, сварки в сім'ї Кайдашів не припинилися.

Остання жорстока «війна» в Кайдашів почалася через грушу, яку Лаврін ще хлопцем прищепив, а під час поділу садка вона відійшла до Карпа. Доки груша не родила, доти й сварок не було. Але ось груша рясно вкрилася плодами: «Груші висіли, як горнята, та жовті, як віск!» Вони наділи Лаврінових дітей, діти закрадалися, та були не раз биті Мотрею. Не могли їх розсудити ні волость, ні піп. Жадоба стала перешкодою до порозуміння. «Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирилися», — кінчає повість письменник. Але в перших

двох виданнях твір закінчується реалістичніше: «Діло з грушею не скінчилось і досі». А груша все розростається і вшир, і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашенками та їх жінками, а здорів, як горнята, групи й досі дратують малих Лаврінових та Карпових дітей» (II, 536). Образ Карпа наділений типовими рисами дрібного власника.

Децо іншими рисами характеру наділений образ молодшого брата Лавріна. Він веселий, красивий, жартівливий; у нього інші, ніж у брата, погляди на одруження. «Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо» (II, 266). У Лавріна — лірична душа, його вабить все ніжне, хороше. Він шанує людей, захоплюється красою природи, грає на сопілці. Однак ці добрі задатки руйнує неблаганна дійсність: Лаврін стає безсердечним егоїстом. Все ж він до певної міри вигідно відрізняється своїм характером та поведінкою з-поміж інших членів родини Кайдашів. Але письменник не ставить своїм завданням створення позитивного образу. Його мета — це показати, до якого морального здичавіння та занепаду призводить людина капіталістична дійсність.

Під впливом сімейних незгод Лаврін перероджується, перестає коритися батькам, прагне стати самостійним господарем. Письменник показує, як в атмосфері дрібновласницьких інтересів Лаврін поступово втрачає всі ті риси, що замолоду так вигідно відрізняли його від решти Кайдашів.

Контрастно змальовані образи Мотрі й Мелашки.

Ось портрет Мотрі: У неї «в лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум із завзяттям і трохи з злістю» (II, 272). Вийшовши заміж, Мотря поринула у важкі будні життя Кайдашів, яке поступово стає нестерпним. Безправній і цілком залежній від Кайдашів молодиці «схотілось волі та своєї хати». Щоденна гризня, бійки зробили з Мотрі злу, сварливу, егоїстичну жінку, яка по суті нічим не відрізнялась від Кайдашихи. Невгамовна невістка не раз піднімала сварку, не раз біла горшки Кайдашисі. Зненавиділа Мотря й Мелашку, гризла її, зневажала, біла її дітей.

Образ Мотрі різко негативний, вона наділена типовими рисами людини з дрібновласницькою психологією.

Мелашка ж, як і Лаврін, наділена іншими рисами характеру: вона щира, тиха, лагідна, красива. Любовно виписує письменник її портрет.

Старшу свою невістку-багатирку Кайдашиха привітала спершу «солодкими медовими словами, а потім уже дала їй покуштувати полину. З Мелашкою вона обійшлась інакше: вона одразу почаствовала її полином» (II, 322). Мелашка, від природи чутлива й вразлива, не раз оплакувала свою гірку долю в Кайдашів. Кожне слово лайки чи докору глибоко ображає її. Нарікаючи на свою гірку долю, Мелашка скаржиться Лаврінові: «Така нудьга мене бере, що, здається, якби я возулею летіла, то ліси б посушила своєю

нудьгою, крилами садки поламала б, степи попалали б своїми сухотами і зелені луги сльозами залила» (II, 325).

Образ Мелашки спочатку приємно вирізняється на тлі сварливої Кайдашевої сім'ї. Жінка довго не встрявала у сварки, бійки та різні родинні конфлікти; вони здавалися їй великою трагедією. Та поступово Мелашка починає втягуватися в сімейні чвари, разом з усіма воює вона за півня, коня, поросся, а зрештою й за грушу й в цих сутинках уже не поступається перед іншими Кайдашами.

І в цьому образі, як і в образі Лавріна, І. Нечуй-Левицький показав, як отруйно впливає на людину дрібновласницьке середовище, яке зрештою, воно вбиває в ній кращі людські риси.

Загалом картини з життя Кайдашевої родини змальовані в гумористичному плані. Однак часом І. Нечуй-Левицький вдається до сатиричного показу найбільш диких вчинків старих Кайдашів, Карпа та Мотрі.

В реалістичному зображенні життя героїв письменник майстерно поєднує комічне і трагічне. Крізь сміх над зображуваними явищами ми відчуваємо сльози. Показуючи своїх героїв у комічному чи сатиричному плані, автор не виносить їм вироку, а прагне виправити недостойні людей риси.

Внутрішній світ своїх героїв, їх характерні звички, вдачу письменник показує найчастіше в майстерно побудованих діалогах. Більшість цих діалогів гумористично-сатиричні.

Мова їх емоційно наснажена, справді народна.

Описи картин природи, умов та обставин, за яких діють персонажі твору, теж виконують важливу функцію в композиції твору. Таким описом є мальовнича картина місцевості, де розкинулося село Семигори, якою письменник починає повість. Автор показує убоге життя сім'ї Балашів. Для контрасту показується Кайдашеве господарство, де судилося жити Мелашці: «Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої». Хата була простора, світла, гарно прибрана. Були й пасіка, і садок.

Широко використовує письменник у творі народні прислів'я, приказки, народний гумор, який допомагає глибшому художньому розкриттю образів твору. Мова повісті — образна й високохудожня, пересипана перлами з народної творчості, причому від ліро-епічного складу письменник часто переходить до сатиричної манери розповіді. Мова окремих персонажів індивідуалізована. Аналізуючи мовні особливості повісті І. Нечуя-Левицького, Іван Франко писав, що «...се переважно буденна мова українського простолюдця, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. Левицький ніде не ганяється за язовими ефектами»¹. А оцінюючи

¹ І. Франко, «Микола Джеря», повість Івана Нечуя. Хрестоматія критичних матеріалів, т. I, К., «Радянська школа», 1940, стор. 341.

повість взагалі, великий революціонер-демократ відзначав, що вона «з погляду на високоартистичне змалювання селянського життя і добру композицію належить до найкращих оздоб українського письменства».

„Бурлачка” та інші твори про село

У соціально-побутовій повісті «Бурлачка» (1880) І. Нечуй-Левицький так само реалістично відтворив важке життя селян після реформи 1861 року, показав розвиток капіталізму на Україні і зародження промислового пролетаріату.

Злидні і нестатки, безземелля і надмірні податки змусили дівчину Василю йти на заробітки, порвати з селянським побутом, зазнати трагічної долі зведеної жінки.

Продовжуючи традиції свого учителя, І. Нечуй-Левицький створює реалістичний образ жінки-страдниці, що має спільні риси з героїнями Шевченка і Марка Вовчка.

Добірними, свіжими фарбами малює автор портрет героїні. Вона і красива, і дотепна, і покірна. Разом з батьками дівчини та її чоловіком Василем автор застерігає Василю бути не панича, бо йшла про того слава, що не одну він пустив у світ покриткою.

Образ посесора-шляхтича Ястшембського характеризується докладно, розкриваються

найогидніші риси характеру цього типового представника звироднілої шляхти. Він син збанкрутілого поміщика, який лишив у спадщину синові кілька тисяч карбованців. Панич до науки був тупенький. Навчився лише курити, пити, грати в карти, танцювати. Любив хортів, «а більше од усього баскі коні та гарних дівчат». У цьому огидному образі втілюються типові риси експлуататора пореформеного часу. Автор підкреслює, що Ястшембський зіпсований «фамільними традиціями панства та панування над мужиком...» (II, 40). Через цього морально спустошеного панича Василю стає бурлачкою, зазнає багато горя й поневірянь. Тікаючи від лихої долі, вона гнівно проклинає панський двір: «Будь проклятий той час, та година, коли я вступила у цей панський двір» (II, 87). Будучи в напівпритомному стані, вона кидає свою дитину в річку, йде працювати на суконну фабрику, стає бурлачкою.

Письменник багато уваги приділяє побутово-психологічному змалюванню робітників, особливо головних персонажів — Василю і Михалчевського. На суконній фабриці важка робота, надмірна експлуатація, низька заробітна плата, погане харчування, брудні, перенаселені казарми спричиняли серед бурлаків часті захворювання і смерть. Лише великі злидні примушували їх миритися з каторжною роботою на фабриці. Потрапивши в такі умови життя, Василю, як і інші бурлаки, після роботи почала шукати розваг у гульбищах та випивках. Ставши на шлях розгульного життя, вона починає морально занепа-

дати. Відродження Василюки настає лише в часу одруження її з робітником Іваном Михалчевським, який вириває її з бурлацького оточення і повертає до справжнього життя.

Цього чесного робітника І. Нечуй-Левицький наділяє позитивними рисами. Іван Михалчевський виділяється з-поміж заробітчанської маси своєю моральною вищстю і культурністю. Він — грамотний, вчився в школі, захоплювався літературою. Особливо велике враження справив на Михалчевського «Кобзар», і, коли помер Т. Шевченко, він «плакав, наче за рідним батьком».

У повісті «Бурлачка» І. Нечуй-Левицький з великою силою викриває нові форми пореформеної експлуатації і шахрайство різних представників буржуазії, серед яких «були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть міністри свинячого сала, олій й дьогтю; то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...» (II, 96).

Розкриває автор грабіжницьку суть системи вербування робочої сили на фабрики і заводи, показує різних агентів та вербовщиків, які розставляли сіті на Україні і Білорусії, затакуючи безнадійно зубожілих селян у пастку капіталістичної експлуатації. Автор помітив, що робітничий клас на Україні формувалася за рахунок місцевого зубожілого селянства і заробітчан Росії. Ленін про це так писав: «Вже кілька десятиріч цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, тобто України, яка притягає з Великої Росії десятки й сотні тисяч селян

і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста»¹.

В основу твору покладено життя бурлаків, тобто тих представників розореного селянства, які пішли працювати на фабрики в добу початкового розвитку промислового капіталізму і з яких виростав робітничий клас. І. Нечуй-Левицький «у своїй «Бурлачці» малює шматочок страшного процесу тої пролетаризації та того фабричного ладу...»² — писав І. Франко.

Головний герой повісті — жінка-бурлачка, робітниця, що було новим явищем у тодішній українській літературі. Автор зробив таку спробу створити образ робітника — позитивного героя. Але в умовах відсутності кадрового пролетаріату ще не було ґрунту для створення цілком реалістичного образу пролетаря, який боровся б проти капіталістичної експлуатації за своє визволення. Саме тому образ Михалчевського наділений ідеальними рисами: він схожий більше на міського інтелігента, ніж на робітника.

У змалюванні подій автор широко використовує фольклорні матеріали: розповіді Василіни часто пересипані словами з народних пісень.

Увагу І. Нечуя-Левицького привертала й інші сторони життя українського села. Він присвятив зокрема два твори — «Приятелі» (1881) і «Невинна» (1886) — такому харак-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

² «Літературно-науковий вісник», 1905, т. XXIX, кн. I, стор. 38.

терному за доби капіталізму суспільному явищу, як злочинство.

В оповіданні «Приятелі» письменник зображує двох друзів — Кузьму Ковалю та Кузьму Гуляя. Це незлучні, хоч і різні за вдачею люди. Коваль — розумний, працьовитий, багатий, а Гуляй — овдовів, розпився, розледачів.

Дружба їх порушилася з вини Гуляя, який украв обценьки в Ковалю для свого сина, що намірився обікрасти церкву. Коваль, як чесна людина, викриває свого приятеля. Кузьму Гуляя посадили у в'язницю, де він помер через півтора року, а його сина Василя заслано на двадцять років у Сибір на каторжні роботи.

Художньо вмотивовуючи причини, які спонукали Гуляя з сином стати на слизьку дорогу, письменник показує, що обидва вони любили випити. Злочинкуватий шинкар Шмуль скористався з цієї слабості і втягнув їх у злочинську шайку. Спочатку батько з сином переховували й перепродували крадене добро, а потім обікрали церкву. Молодий спритний і запальний Василь потрібен був для шинкаря, щоб посилати в огонь, а самому «загрівати жар його руками». Хитрий шинкар лишився непокараний, бо не лишав за собою слідів, а можливо, що й купився.

Щодо типовості явищ, покладених в основу оповідання, то в ті часи життя часто підтверджувало такий факт, коли чесні й працьовиті люди в силу цілого ряду обставин де-моралізувались. В українській літературі по-

добні явища знайшли своє відображення також у творах І. Франка та С. Ковалева.

В оповіданні «Невинна» розповідь ведеться від імені селянки Домахи, яка скаржиться попаді на свою гірку долю. Ця героїня подається автором у дещо іронічному, глузливому плані. Домаха, бачте, вважає себе не винною в злочинстві, бо, мовляв, крада не вона, а її чоловік. Домаха знала, що її чоловік Петро зв'язався зі злочинцями, але коли він приніс півкорця кукурудзи, вона «притулила до своєї», «бо мала до чого тулити». «Притулила» вона вкрадений клунок проса, «бо мала свого мисок зо три». Так було і з п'ятьма шматками сала. «Взяла я ті шматки сала та й притулила до свого, бо сало ж не значене». От тільки півкорця «білокурої пшениці» ніяк не можна було «притулити» — така пшениця була лише в одного господаря на селі.

Всі свої негідні вчинки Домаха намагалася виправдати, але робить це дуже наївно. Ось вона йшла через Кушніренків двір і побачила гарненькі, наче перемиті, білі поросята. Тй, грішниці, схотілося мати таке поросля на посвячення. Отож вона піймала одно поросля, щоб «погратися», але свиня й собаки напали на неї і не дали на милуватись, а Кушніренкові діти тепер прозивають її злочинкою.

Не винна вона і в тому, що забрала в Мартинівому городі під лопухами дванадцять курячих яєць, «бо вони ж не значені». Божиться Домаха перед попом, що вона не крада, лиш позичила солі й пшона

у сусіда, коли той був у полі. Вона тільки відсунула своїм ключем засув, а «позичення» і досі не віддала.

Домаха обурюється, що її «невинну», прозивають люди злодійкою та ще й нічого позичати не хочуть. Вважає ж вона своїм злочиним лише те, що не заплатила шість шагів попові за посвячення образа Миколая. І піп простив їй гріхи, порадивши поставити свічку святому Миколаєві за невиплачені шість шагів та віддати сіль і пшоно, «то він йде, ніби ти позичила, а не крала».

Такий у кількох словах сюжет цього невеличкого оповідання. Цікаве воно майстерно скомпонованим монологом, з якого постає як живий, у всіх деталях змальований образ темної селянки.

Два наступні твори І. Нечуя-Левицького селянської тематики — «Пропасці» (1888) «Не той став» (1896) — своєю сюжетною основою цілком співзвучні. «Якщо оповідання «Пропасці», — говорить академік О. Білецький, — є трагедія нежданого щастя, то повість «Не той став» можна назвати трагедією втраченого щастя». В обох випадках письменник зображає гірку долю нещасливих у сім'ї жінок.

В оповіданні «Пропасці» автор на широкому соціальному тлі зображає нещасливу долю зраженої дівчини. Лукина Качурівна — найкраща в селі. Це «висока, білява дівчина з повними рум'яними щоками, з темними блискучими, карими очима» (ІІ, 319). Але вона бідна, і тому щастя їй не судилося. Вона

сирота, живе з матір'ю в убогій старій хатині. Усе їх багатство — це невеличкий город, четверо овець, три курки та півень. Матері хочеться мати багатого зятя, щоб хоч дочка не знала злиднів, але Лукина кохається з красивим парубком Уласом Прохоренком, теж сиротою і теж убогим.

Великою трагедією для Лукини було те, що її вподобав багатий удівець Клим Хаврусь. У нього четверо дітей, багато поля і всякого добра. Клим умовляє матір, щоб та змусила Лукину вийти за нього заміж. Для дівчини ж краще вмерти, ніж вийти за некрасивого, старого й нелюбого вдівця.

Повірівши в кохання свого Уласа, Лукина відчуває себе найщасливішою в світі. Але їй так і не вдалося зазнати омріяного щастя. Милій зрадив її: він одружився з багатою й негарною Гапкою Дударенко, в якій багато землі. Через землю покинув Лукину Улас, через землю ж таки мати змушує Лукину вийти заміж за вдівця. Після втрати коханого Лукині вже байдуже було, хто буде її чоловіком. «Тепер, мамо, беріть мене та, про мене, хоч і втопіть. Нехай Хаврусь хоч і зараз шле до мене старостів...», — каже вона (ІІ, 344).

Вийшовши заміж за нелюбого, Лукина все життя мучилась, була глибоко нещасливою. Все багатство, дорогі подарунки, якими Хаврусь хотів задобрити жінку, були для неї байдужі, непотрібні. Байдуже сприйняла вона звістку, що Клима обрано волосним головою. Їй все остогидло: чоловік, його багатство, навіть власне життя.

Розкривши внутрішнє життя героїні, письменник психологічно вмотивовує ті причини, що викликали в Лукини ненависть до коханого колись Уласа. «Вороже! Через тебе я терплю і терпітиму муку цілий вік. Ти, Уласе, збавив моє щастя!» Вирішивши помститися, вона підпала Уласову хату. А повернувшись із тюрми, ще глибше засумувала, вважаючи себе пропащою навіки, і почала в корчмі заливати горілкою своє горе. Там вона дорікала Уласові, через якого стала пропащою. «Я й сам тепер пропащий,— говорив Улас.— Я брав не жінку, а її поле, бо ми з матір'ю люди бідні... І брав її — не любив і вмре — не тужитиму» (III, 361).

Так письменник показує, як соціальна нерівність стає на перешкоді до сімейного щастя.

У повісті «Не той став» І. Нечуй-Левицький зображає життя молодого подружжя — Соломії та Романа. На початку твору автор наділяє їх образи подібними рисами: обидва вони гарні, розумні, слухняні й працьовиті. Але в основі своїй характери їх різко контрастні. «Роман високий, тонкий, білявий парубок з ясними очима», богомільний, як і його мати. Він дуже спокійний, тихий, не любить гурту, частенько читає житія святих. Рисидлюкватості є тими паростками, які далі розростуться і зруйнують життя родини. Соломія ж — це типова українська дівчина. «Височенька, темненька, рівна станом, довгого образа та смуглява, з пишними блискучими чорними очима і високими тонкими бровами.... Щось палке, гаряче було роз-

лите в її очах і на її рум'яних щоках»¹. Її веселий регіт Роман слухав «неначе веселу пісню».

Романова мати спочатку не радить закоханому синові одружуватися з такою, що «не ходить, а бігає та шугає, мов та птиця; не говорить, а лящить, верещить, аж відляскийдуть». Правда, люди були іншої думки про Соломію. Вона, кажучи народним прислів'ям, «на вулиці перед веде, а на полі серпом гуде».

Діждавшись старостів, Соломія з радощів аж заплакала. Свої сльози вона так пояснює Романові: «Виспівала усі пісні, тебе сподіваючись, і доспівалась до сліз» (49).

Отже, молоді одружились по любові. Проте, як видно далі, справжнє почуття було лише в Соломії.

Психологічно заглиблюючись у тему, письменник розкриває внутрішній світ своїх героїв. Після одруження Роман поступово виявляє себе таким, яким він і був насправді. Він гасне, починає нудьгувати. Часто замикається в окремій хатині і довго просиджує за читанням житій святих. Став він ще більш богомільним, ніж був раніш; щоденно ходив у лісок молитися богу. Купив книгу в дорозі у Лаврі, замовив собі такі підсвічники, як у Лаврі. «Маленька Романова хатина стала схожа на якийсь малесенький притвор у церкві» (81).

І зовні Роман дуже змінився: запустив бороду і довге волосся на голові, «спостився, змарнів, схуд, зблід, спав з тіла. Очі стали

¹ І. Нечуй-Левицький, Не той став, Львів, 1896, стор. 5—6.

здорові й витрішкуваті; рум'яні уста пожовкли» (98). Чоловік втратив усякий інтерес до життя, всю господарську роботу переклав на Соломію та матір. Збайдужів він і до дружини. Навіть злився, коли вона відривала його на хвилину від святих книг.

Запальна Соломія не могла примиритися з тим, що чоловік зрікся світу, сім'ї, став самотником. Вона глибоко переживає, що Роман розлюбив її, «не той став». «Він сам гасить моє серце... — говорить Соломія. — А як мені хочеться любити! Як мені жаль мого гарячого кохання!»

З великим співчуттям зображає І. Нечуй-Левицький трагедію жінки, яка так несподівано втратила щастя. Після кількох невдалих спроб пробудити в Романі любов до себе Соломія теж стає «не та». Вона розлюбила чоловіка, збайдужіла до нього, а зрештою зненавиділа й покинула. Лише через дітей жінка змушена була повернутися до сім'ї.

Дуже чула була Соломія до чужого горя. Ця благородна риса її характеру кілька разів підкреслюється письменником. Ось вона допомагає візникові вибратися з болота, після того хворіє; не раз сміливо кидається в огонь під час пожежі, рятуючи людське майно. Отак, рятуючи під час пожежі майно своєї подруги Мокрини, Соломія обгоріла і трагічно померла.

Образ жінки з чистим серцем і пристрасною любов'ю до життя протиставлено образowi фанатика Романа, який став жертвою згубного впливу священика і церковних книг, що спотворили його душу, зробили з нього від-

людка, зруйнували сімейне щастя, довели до загибелі хорошу людину Соломію.

Як контраст до трагічної історії Соломії та Романа І. Нечуй-Левицький зобразив життя щасливого подружжя — сестри Романа Насті та Дениса.

Настя — тиха, розумна і красива жінка, роботяща й щаслива за своїм чоловіком. Від своєї матері вона успадкувала вміння господарювати, а не богомільство, як Роман. Чоловік її Денис — заможного батька син, гарний, веселий, запальний. Він любить читати «Наталку Полтавку» і погуляти на вечорницях. Підбивши парубків, навіть одлупцював старшину й десяцького за те, що ті забороняли вечорниці.

Згубній книзі про життя святих «Четві-Мінеї» протиставляється чудова п'єса «Наталка Полтавка», близька серцю простих людей. Письменник підкреслює, що молодь захоплюється народним змістом п'єси, бачить в образах її героїв свою долю, своє безталання.

Досить влучно характеризує Дениса мати його дружини Зінька: «Усе, здається, гаразд, усе гаразд, та тільки горенько, що Денис трохи пустотливий парубок, трохи пещений, палкий на вдачу, як той порох... любить гуляти та дурити... дає парубкам привід, а ті дурні гайда за ним слідом, як овечки за бараном!» (65).

Умів Денис верховодити, вмів він, одружившись, добре господарювати і палко любив свою Настю. Одне слово, образ Дениса цілком протилежний образowi його товариша Романа.

На відміну від основної маси творів І. Нечуй-Левицького з життя селян, у повісті «Не той став» приглушено соціальні моменти. Лише в одному місці, — під час розмови Дениса з Романом, — є натяк на соціальну несправедливість, на панський гніт. Тут також, як і в усіх творах, письменник часто звертається до народних пісень як до засобу для повнішого відображення переживань героїні. В уста більшості персонажів повісті полюбляє вкладати він слова з народних приказок та прислів'їв.

Значно бідніше в повісті «Не той став» представлений пейзаж, до якого як до художнього засобу в інших творах автор вдається частенько. Проте для підкреслювання душевного стану богомільного Романа І. Нечуй-Левицький малює в одному місці досить колоритну картину весняного лісу, сповненого пташиного співу: «Здавалось, ніби увесь ліс ожив після зимової мертвоти та довгого зимового сну, зрадів, прокинувшись, завітчався, прибрався в зелень та квіти, став тисячоголосим і на radoцax заспівав тисячею усяких голосів, співав, аж розлягався доскоchu, до втоми пташиними голосами, солов'їним щебетанням. Вєсь гай ніби дихав веселістю. Все в йому ніби раділо і справляло перший весняний празник кохання, веселості, щастя» (93).

Письменник показує, що Романа не обходила чарівна краса природи, не вражала вона душі аскетя. Пейзаж тут виступає контрастним компонентом щодо героя повісті.

У кількох оповіданнях цього ж циклу піз-

нішого часу Нечуй-Левицький сатирично змальовує сільських багатіїв та начальство.

В оповіданні «Старі гультяї» (1897) письменник відображає неробство й гультяйство заможної верхівки села та боротьбу між хазяями за землю.

Відкривається оповідання винятково красивою панорамою зелених лугов та берегів річки Роставиці. Зобразивши мальовничість села Трушок, автор переходить до показу селянського життя. Багатенький хазяїн дід Грицай розледачів і розпився, а коли не стало за що пити, він запродує свою землю малоземельному Мотузу за триста карбованців. Правда, доки живуть Грицаї, Мотуз повинен обробляти цю землю споловини. Аж після їх смерті земля перейде у його власність. У Дмитра Мотуза чотири сини, земля йому дуже потрібна. Тому він змушений догоджати старому гультяєві.

І. Нечуй-Левицький художньо вмотивовує взаємне наростання незадоволення, яке переходить у гострий конфлікт за землю. По смерті Грицая Мотузові довелося розпочати війну з його молодого жінкою Секлетою, якій хотілося забезпечити землею свого «безталанного Петруся». Але зіткнулися в судових процесах не тільки Дмитро Мотуз із Секлетою. Десь познаходилося чимало далеких Грицаєвих родичів. «За Грицаєве поле скопилась ніби битва, битва гаряча, битва на смерть» (IV, 224). Судова справа дійшла аж до Петербурга, де присуджено було Секлеті Грицаєву хату й садибу, а Мотузові — поле.

Як видно з твору, конфлікти, змальовані

тут, мають соціальний характер, в основі їх лежить приватна власність на землю. І хоч зображені факти на перший погляд здаються поодинокими й незначними, але вони досить типові для капіталістичного села.

З неприхованим гумором висміює письменник темноту й безкультур'я сільського старшини в оповіданні «Телеграма до Грицька Бинди» (1911).

Зміст твору такий. У багатій київській пані Нечавської отелилась породиста королева. Денщик її зятя — Микита Бинда, син заможного селянина з-під Могильова, — купує бичка, сподіваючись виростити з нього доброго вола. Щоб скоріше позбутися теляти, пані за своїм підписом дає телеграму батькам денщика: «Приезжайте немедленно и возьмите бичка». Ця перша в селі телеграма наробила великого переполоху як у родині адресата, так і серед місцевого начальства.

З тексту видно, що нічого особливого в телеграмі не було. Проте інакше зрозуміли її темні селяни. Батьки Микити вирішили, що їх сина вже й живого немає, що кличуть їх не за бичком, а на похорон. Дехто думав, що син виграв бичка в лотереї. Писар запевнив старого Бинду, що отакі листи «по дротах шлюють» у виняткових випадках, коли трапляється щось небезпечно й несподівано. А урядник Чупис, прочитавши телеграму, «підняв угору до вікна, дивився на неї наскрізь, потім понюхав, а далі полизав папір язиком та й знов понюхав» (IV, 566) і приїшов до висновку, що то не бичка з хвостом,

а якогось «писаного бичка», тобто революційні прокламації, має передати в село денщик. Правда, зробивши ще на станції трус у старого Бинди, який повернувся з Києва з бичком, урядник розчарувався. Замість прокламації він знайшов «три здоровецькі солдатські хлібини» — пайок, подарований денщиком своїм батькам. Так що «за труди» під час обшуку Чуписові дісталася лише одна хлібина.

В цьому оповіданні І. Нечуй-Левицький особливо кепкує з різних урядових служак, які в кожній дрібниці вбачали бунтарство та революційну пропаганду і переслідували за-турканих, нещасних селян.

Сатиричному зображенню сільської верхівки присвятив І. Нечуй-Левицький також нарис «Сільська старшина бенкетує» (1912), в якому змальовано пиятику сільської бюрократії, влаштовану на громадські гроші на честь коронації царя Миколи II.

Цікавий тут той момент, що громада в нарисі показана як непокірна маса. Селяни активно виступають проти волосного писаря, що разом із старшиною пропиває та проживає громадські кошти. Отже, І. Нечуй-Левицький уже помітив, що бідняк пробуджується, заявляє про свої права, підносить не тільки голос, а й міцну свою руку проти сільських п'явок.

Розглянуті твори не вичерпують селянської теми в творчості письменника, сцени з життя селян не раз трапляються у творах і на інші теми.

Твори про міщанство та шляхту

Зображенню життя міщан І. Нечуй-Левицький присвятив кілька прозових та драматичних творів. До своїх героїв з міщан письменник ставиться по-різному. Багато теплоти помітно в ставленні його до образу рибалки Панаса Крутя з однойменного твору, з почуттям пошани описує він побут Сухобрусів у родині «Хмари» та родину Лемішок у повісті «Причепи». Загалом треба відзначити, що в ставленні до міщан письменник більш лояльний, ніж у ставленні до інших суспільних верств, хоча й тут він часто глузує з безкультур'я.

Оповідання «Рибалка Панас Круть» (1868) належить до ранніх творів І. Нечуя-Левицького і розпочинається описом бідного й брудного містечка Богуслава.

Зобразивши трудове життя Богуслава і пейзажні картини Надросся в першому розділі оповідання, І. Нечуй-Левицький другим розділом відкриває живописною картиною літньої ночі, в яку розпочинають діяти його герої: старий рибалка Панас Круть та молодий — Панько. Розповідь Панаса про його суворе життя становить сюжетну основу твору.

Старий Круть — міщанин з діда-прадіда. Батько його був кушніром і шив кожухи.

Після смерті дружини Панас двадцять три роки рибалить. Все своє життя він жив на

голодь і важко працював, хоч взагалі був добрим майстром. Доводилось бути йому і кравцем, і кушніром, і шевцем, навіть мисливцем та музикантом, але через залежність від пана або глитая шинкаря, через конкуренцію йому так і не пощастило «сп'ястись на ноги». Тим, що якимось живе, він завдячує річці: «Годує мене й зодягає мене Рось, спасибі їй, як та рідна мати» (I, 60).

Сумна розповідь рибалки про свої поневіряння створює ліричний настрій у читача. Активним компонентом цієї розповіді виступає нічна природа: «Обізвався в лісі пугач, застогнав сумно та страшно... Заплакала сова на скелях, мов дитина в сповитку» (I, 60).

Не знав рибалка достатку, не зазнав він і родинного щастя. Його гарна, ласкава й «тиха, як те ягня», дружина Одарка завжди співала сумних пісень, наче віщувала свою близьку смерть. Тяжке життя й злидні передчасно поклали її в могилу.

Як життя, так і смерть рибалки трагічна. Під час великої весняної поводи дід Панас, ловлячи рибу, втопився в Росі.

Оповідання «Рибалка Панас Круть», хоч і належить до ранніх творів, художньою довершеністю вигідно відрізняється навіть від творів, написаних уже досвідченою рукою письменника. Воно особливо багате на художні картини й описи пейзажів Надросся. Вище вже відзначалося, що природа як художня складова деталь твору виступає тут немов у взаємодії з героєм твору.

Повість «Причепи» («Нахаба») (1869) тематично випадає з маси творів І. Нечуя-Левиць-

кого. Тут письменник показав деморалізуючий вплив польських магнатів на народ і змалював ряд реалістичних образів польських та українських шляхтичів.

Сюжет повісті в основному не виходить за межі побуту двох родин управителів поміщицьких маєтків Яся Серединського та Якима Лемішки. Майстерно змалювавши життя цих родин, письменник художньо вмотивував неминучість їх розкладу під згубним шляхетським впливом.

Основну увагу письменник приділив родині Серединських. Спосіб життя цієї родини впливає на розвиток подій, на зав'язку й розв'язку конфлікту між героями твору.

Красива, добра й роботяща попівна Чепурновська Ганя виходить заміж за споляченого козачого потомка Серединського.

Спочатку Ганя вважає себе щасливою за коханим чоловіком, але незабаром переконується, що її жорстоко обманули, що вона з Ясем абсолютно різні й чужі одне одному люди.

Ганя мріє про тихе й щасливе сімейне життя, а Ясь — про багатство. Скромна, невимоглива жінка бажає тільки жити без сліз та нужди й гірко нарікає на безталанну долю, яка «залила душу... чоловіка багатством, панством, засліпила йому очі шляхетською пишністю...» (I, 319). Особливо ж важко стало жити Гані відтоді, як Серединський почав зраджувати її з шляхтичкою Зосею Лемішковською.

Ганя чесна, незрадлива жінка, з розвиненим почуттям людської гідності. Їй неймовірно тяжко зносити погорду чоловіка, і, не

стерпівши цих мук, вона помирає, сиротою лишивши єдиного сина.

Зовсім інший Ясь Серединський. Предком його був козак на прізвище Серета. Потім рід сполячився і стали пани Серединські. Образ цей подано в розвитку, з психологічним вмотивуванням вчинків героя.

Коли Ясь підріс, мати віддала його робітником на суконну фабрику. Потім працював він в економії якимсь підписарчуком. Його нужденний портрет живо постає із слів батька Гані отця Хведора: «Приїхало воно сюди на економію недавно, таке миршаве, захуджене, обшарпане, обстріпане, мізерне, замліле! І називає себе шляхтичем. Передніше колись було мене обминає, знать, соромиться свого дрантя, а як облатався, обшився, став на панка схожий, тоді почав до мене підступати...» (I, 122—123).

Спочатку Ясь на словах співчуває своїй дружині, яка через нестатки змушена важко працювати, навіть признається, що він, мовляв, «не гідний своєї Гані», але відтоді, як з ласки магната-шляхтича Хоцінського він одержав вигідну посаду управителя маєтку в князя з Кам'яного, його немов одмінило. Розкішні палати й багатство запаморочили голову чоловікові — Ясь запанів. До того ж магнат Хоцінський розпалював у ньому шляхетську пиху, доводячи, що Ясь, мовляв, родовитий пан. Незліченні маєтності князя здалися раєм Серединському, і цей рай, створений кріпацькими руками, засліпив йому очі, посиливши жадобу до панування. А відчувши себе панком, Ясь різко змінив ставлення

до дружини «з простого роду». Він вимагає, щоб Ганя з погордою ставилась до робітників та найминок, не розмовляла з ними і не пускала їх у покої, докоряє їй за однакове ставлення до наймита й пана: «Треба, серце, знати свою честь...», «Гордість та пиha — то ознака розуміння своєї честі. Гордість — то прикмета й окраса аристократії» (I, 166). «Час би тобі знати й тямити, що й ми пани, що й я поляк, і ти повинна бути полькою серед поважала наймитів. «Лучче кричи на їх, як осатільки не балакай з ними запанібрата, сидючи на колоді, та ще й при панах!» (I, 303) — умовляє він, домагаючись, щоб Ганя усвідомила, що вона пані, а отже, мусить розуміти, що з людьми треба розмовляти палицею та нагаєм.

Не знайшовши в душі Гані відгуку на ці свої панські претензії, Серединський згордував своєю дружиною і весь час проводить із своєю коханою Зосяю.

Устами батька героїні письменник розкриває причини недолі Гані. Це багатство так згубно вплинуло на Серединського і зробило його моральною потворою: «Гроші, панство заворушили в йому шляхетську пику і запах губили його й тебе... А при бідності той дуборканій» (I, 332). Шукаючи щастя і втіхи у багатстві, розкошах та любовних інтригах, Ясь зруйнував свою сім'ю, занастив дружину, сина й самого себе. Незабаром він втратив свою посаду в князя і відтоді став кидатися з місця на місце.

Збіднівши, Серединський почав каятись, шкодувати за втраченим, але «не вертається вдруге, що раз потонуло в безодні» (I, 334).

За задумом І. Нечуя-Левицького, Ясю Серединському найбільш близька Зося. Обовони наче ілюструють розтлінність шляхти, яка, на горе народу, звилла на Україні гніздо. До цієї ж групи образів належить і поміщик Хоцінський.

Зося письменник наділив рисами, властивими звироднілій шляхті. Вона — найменша дочка станового Пшепшинського, який радий був скоріше повипихати заміж своїх дітей. Замолоду Зося мріяла про вигідне «шляхетне» одруження, але судилося їй бути дружиною сина багатого міщанина Якіма Лемішки — Лемішковського.

У домі Лемішок Зося завела свій лад, часто запрошувала гостей, вередувала, вимагаючи, щоб чоловік возив її до Києва на прогулянки. Прекрасно характеризує її репліка на пораду чоловіка погуляти в садку та послухати соловейка: «Я б тим соловейкам голови поскручувала! Кричать, ляцять, верещать, аж вуха болять» (I, 230).

Ніхто в родині Лемішок не міг догодити Зосі. Свекруху, яка любила її й догоджала їй, Зося перетворила на наймичку. Лише з свекром не могла нічого вдіяти і закомандувала найняти квартиру в місті. Та й на новій квартирі вона злилась і лютувала. На випадкового перехожого вона накидається: «Як ти мені ще раз пройдеш коло вікна, то я тебе повішу!» (I, 243).

По смерті старого Лемішки невістка знову повернулася в його хату. Ставши повновладною хазяйкою, вона заборонила свекрусі справляти свої обряди, навіть співати дитячих пісеньок, а по її смерті вимагала у свого чоловіка все добро спродати і переїхати до Києва. «Тепер я тобі просто скажу, що твій рід поклав на нашій фамілії чорну пляму...» (I, 264).

З великим умінням зобразив автор примхи та вередування здеморалізованої панії, яка верховодила над безвольним своїм чоловіком, поки не прогайнувала всіх грошей. Після цього письменник показує життя Лемішковських у бідній економії села Тхорівки, де Яким став управителем. Там Зося познайомилася в Серединським і відтоді весь свій час проводила в розкішних балах та гульбищах, створивши нестерпні умови життя для свого чоловіка й Гані, а зрештою і зовсім зруйнувавши життя Серединських.

Образ Зосі Лемішковської цілком реалістичний. Він наділений типовими рисами шляхтички, девізом якої були розкоші, гульбища і марнотратство. Зося — хитра й підступна, розпусна й лицемірна жінка. Все життя вона вірна лише собі. Вабило її багатство Серединського — вона удає з себе надмірно закохану в Яся, заявляє, що буде йому навіки вірною. А довідавшись, що Ясь втрапив посаду, шляхтичка цинічно заявляє: «Будь, пане, щасливий! Шукай другої любові, шукай щастя деінде!» (I, 330) — і безсоромно повертається до чоловіка.

В іншому плані змальований образ її чоловіка Якіма Лемішковського. Не будучи в душі цілком здеморалізованим, він змушений виконувати примхи морально вбогої дружини.

Постать Якіма займає менше місце в творі, ніж особа Зосі. Закінчив він гімназію, вчився і в університеті. Торкаючись часу навчання героя, І. Нечуй-Левицький викриває систему викладання в тодішніх учбових закладах, схоластику в науках і кар'єризм серед викладачів, показує ледачих пройдисвітів, що «втирились у професорство, мов у яку канцелярію, задля «жалування» та чину» (I, 182).

Нездорова система виховання сприяла тому, що з університету Яким виніс погорду до батьків, соромився свого роду, народної мови. Навчання відбило в нього всяку охоту до господарювання, і Яким став чиновником у своєму повітовому місті, а одружившись, пішов у економі.

Безвольність Лемішковського особливо виявилася в ставленні до Зосі. Зрадлива дружина зневажала його за просте, міщанське походження, верховодила ним, не дотримувалась ніяких, навіть зовнішніх, норм пристойності. Однак (лише за порадою отця Микити, та й то після великого скандалу) Яким на смілився вигнати дружину, хоч і ненадовго.

Виразно негативними рисами наділені образи магната Хоцінського та станового Пшепчинського. Портрет Хоцінського просто карикатурний: «Товсте, повне, як торбина з борошном, його лице блищало, неначе маслом

обмазане» (I, 132). Вся постать магната нагадувала «здорове ліжко, прикрите квітчастим укривалом» (I, 142). Філософія цього колонізатора зводиться до того, що всі матеріальні й культурні надбання суспільства створила шляхта, а мужики уміють лише хліб сіяти та панів лаяти. Він — противник усяких свобод для народу, бо «одним треба панувати... а іншим мужикувати». Своєю мовою шляхтич зводить до того, що за панщини, мовляв, добре жилося і панові й кріпаківі.

Показавши цю вовчу філософію магната, І. Нечуй-Левицький у ліричному відступі дає узагальнюючий образ безчинств шляхтичів-колонізаторів, які руйнують багатства на Україні, вирубують її ліси — «свідки слави козацької», і тепер там стирчать кущі, «як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи» (I, 153).

З великою силою презирства подається також образ станового Пшепшинського. Цей шляхтич приїхав, щоб панувати на Україні, і в такому ж дусі виховав своїх дочок. Щоб роздобути грошей на весілля, Пшепшинський арештував конокрадів, з якими й сам був у спілці, і, взявши добру суму викупу, випустив злодіїв на волю. Крадені коні Пшепшинський перепродував, набиваючи собі кишені. До всього цього становий ще й підлабузник. Він уміє вчасно підкинути влучне слівце, за добрити і похвалити, кого треба.

Образ Пшепшинського реалістичний, наділений типовими рисами шахрая й пройди-світа. Письменник не шкодує фарб, щоб пока-

зати звироднілу шляхту в найогиднішому вигляді.

Виражаючи своє презирство до польської шляхти, І. Нечуй-Левицький з пошаною ставить до польського народу. Протиставляючи трудящих поляків дочкам Пшепшинського, письменник пише: «Паннам, котрі зроду і не бачили польського мужика, і в голову не приходило, що на світі є поляки — не пани, а просто-таки мужики, в сіряках, в простих чоботях, котрі так само роблять і бідують, як і наші українські селяни» (I, 201).

Устами старого Лемішки письменник ще раз засвідчує свою пошану до польського народу: «Прості поляки, не панії, — ті гарні люди, хазяйновиті: слова нема про це» (I, 213).

У повісті «Причепа» також зображено багатого міщанина Лемішку та українських попів. Одначе ці персонажі мають, власне, композиційне, а не ідейно-художнє значення.

Кількома мазками письменник змалював гротескний образ отця Хведора Чепурновського. Це веселий реготун, «огрядний, тілестий, невисокий, але плечистий». А його приятель отець Мойсей був високий, сухорлявий. Отець Хведор жартуючи говорив: «Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп!.. Що б то за диво вийшло! Який би то був піп! І великий, і широкий, і товстий, і довгий!» (I, 117).

В обох попів горе. У веселуна отця Хведора крізь призму жартів проривається сум і незадоволення через те, що має він сім дочок дорослих, як «сім гладких корів фараонових», і хоч усі вони гарні, але їх не сватають,

бо вони без посагу. Було ще й два сини: старший на філософа учився, а менший «вигнався аж до неба, а дурний, як треба,— не хочевчитись!» (I, 127).

А отець Мойсей журився, що не було дітей. Він уже й «хати святив, і пшеницю сіяв на чотирьох углах дома, та не помагало». Отець Хведор, сміючись, радить своєму другові об'їхати голому серед дня верхи на лопаті тричі кругом хати та прочитати на ходу тричі «Отче наш».

Отець Хведор зображений лише в побуті. Автор не показав його в суспільному житті. Правда, в розмові з Хоцінським, який доводив, що панство від бога дано, панотець зауважив, що «господь створив тільки голого Адама та Єву і не створив ні шляхтичів, ні мужиків» (I, 134). Але цим його «втручання» в громадський лад і обмежилися.

Письменник добре знав стародавню викривальну літературу, яка допомогла йому висміяти духовенство різних рангів, створити комічні образи попів, показати їх побут. Розмова п'яних отців Хведора і Мойсея, якою відкривається твір, не сягає далі дріб'язкових родинних інтересів. Обидва вони забобонні, неосвічені, звичайні земні «грішні» люди, що люблять добре випити.

Досить потворна саркастична картина п'яних попів, які, сп'янівши, п'ють тости до подушки, овець, «за протоєреїв та архієреїв», «на сон грядущий». Дійшло до того, що сп'янілому отцю Мойсею ввижається «Гуска Івановна, заправлена на горілці» (I, 128).

В дещо ідеалізованому плані змальований

образ старого Лемішки — багатого міщанина з повітового міста. І. Нечуй-Левицький показав його як розумного, дбайливого, працюючого і хазяйновитого чоловіка, що вмів всьому дати лад. Будучи економним хазяїном, Лемішка зневажливо ставиться до марнотратців, які розкидаються грішми для того, щоб показати себе панами. Він передбачає, що по його смерті все добро розвіє Зося, тому радить синові шукати іншу дівчину собі за дружину.

Подібними рисами наділена й дружина старого Лемішки, але образ її має значно меншу художню вартість.

Взагалі недоліком повісті «Причепи» є те, що письменник протиставляє звироднілій шляхті не трудящі маси України, а попівство та багатих міщан. Це знижує ідейно-художню вартість повісті і значною мірою порушує реалістичність зображення.

Повість «Причепи» має довгу і складну історію. Ще П. Куліш, редагуючи твір, своїми численними виправленнями і дописками намагався послабити його ідейну гостроту.

Петербурзький цензор в одній з рецензій писав, що повість «служить виразом протесту проти того, що Україні загрожує, з одного боку, ополячення, а з другого — обрусіння», наголошуючи, що автор «Причепи» «анітрохи не церемониться з православним духівництвом, виставляючи його у вкрай неординарному вигляді»¹. Тому цей твір понад

¹ В. О. Власенко, І. С. Нечуй-Левицький і царська цензура, «Радянське літературознавство», 1965, № 4, стор. 81.

двадцять п'ять років заборонявся. Лише 1901 року він був виданий у Києві.

В Галичині, яка входила тоді до складу Австро-Угорщини, повість було опубліковано 1869 року в журналі «Правда».

В оповіданні «Чортяча спокуса» (1885)

І. Нечуй-Левицький в іронічному плані показує життя убогої п'яниці міщанки. Розповідь ведеться від першої особи. До такої манери живої розповіді І. Нечуй-Левицький звертається в багатьох творах (цикл оповідань «Баба Параска та баба Палажка», «Невинна» та ін.).

Ще за життя свого чоловіка Настя Басарабченко запила, а коли чоловік помер, вона зареклася «пити й любити». Але через «чортючий спокус» в неї виходило навпаки. Цілими днями Настя з своєю кумою пила «в кишинівських шинках», пропиваючи останнє майно.

В гумористичному плані показано каяття Насті, в свідомості якої перемагають земні, природні бажання людини: «Отак-то, кумо, нечистий насміявся з мене. Од того часу я вже закаялась пити й любити. Але часом й тепер прийде година, то нечистий і приступає до мене, тягне на спокусу та й тягне!» (III, -279).

У творі зображено комічно образи Насті та її куми Хаброні. Вони обидві працьовиті, добрі, живуть з чесною праці. Не можна робити їм закиду за знайомство з розбійниками, бо воно було несвідоме. Пияцтво як і злочинство показані як неминуче зло в капіталістичному суспільстві, те соціальне зло, що спотворює душу людини і робить її нещасною.

В оповіданні «Київські прохачі» (1905) І. Нечуй-Левицький виводить галерею міщан різного маєткового стану, що розорились і пішли старцювати під київські монастирі. Ця категорія соціальних типів була брудним породженням капіталістичного суспільства.

У листі до Б. Грінченка від 11 лютого 1901 року письменник писав: «Перед різдвом я окінчив, а оце виправив своє оповідання «Київські прохачі». Це колекція прохачів з інтелігентів-пролетарів та усяких ледарів, набрана мною в Києві з тих, що трусять торбами та живляться коло печер та монастирів в Києві»¹.

Серед прохачів не всі були паразити і морально зvierоднілі люди. Убозтво, мізерний зарібок змушували і трудову інтелігенцію шукати порятунку. Одні шукали його в жебрацтві, а деякі вчителі, — як говорить І. Нечуй-Левицький в іншому місці, — тікали з семінарії, «куди хто міг, або постригались в попи»².

Серед «прохачької аристократії» були різні люди: «Тут неначе товар у мішаній череді: є й овечки та телята, є й свині, є й оліндерки, є й колишні баскі коні — офіцери» (IV, 294). Були там купчики, дячихи і сільські матушки-удови. Були там капітанша

¹ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. III, № 38360.

² Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 77, № 124.

і чиновник губернської управи, навіть колишня поміщиця.

Більшість персонажів твору автор подає лише як силуети. Вдається він і до групових образів, відтіняючи найвиразніші риси характеру чи одягу персонажів. Так, у п'яниць — червоні обличчя й сині носи, в офіцерів — старі брудні мундири та ін. Тільки образи найбільш характерних прохачів письменник наділив типовими індивідуальними рисами.

Ось один з центральних героїв оповідання — капітанша Галецька. Залишившись після смерті свого чоловіка без жодних засобів для життя, вона хотіла влаштуватись нянькою чи економкою в богадільні або в госпіталі. Але, не знайшовши відповідної служби, Галецька шукає собі притулку в монастирі, бо чула, що прочанам безкоштовно дають на цвинтарі дощані комірки. Шукає вона не роботи, а легкої «служби». Не виправдує її те, що вона «безприхильна й безпричальна удова», як і те, що, не знайшовши «служби», вона, за порадою церковної сторожихи Майбородиخي, одяглася в лахи і з торбою пішла під монастир за «легким хлібом».

Досить характерний образ дворянки Мокрієвської. Це «вітрогонка та шелихвістка». Прогайнувавши свій масток, вона наділа «дранку, почіпляла на плечі торби та й стала в галереї коло Печер рядочком з старцянами» (IV, 297). Ця жінка морально спустошена, любить веселе розгульне життя. «Її все тягло до гульні та веселощів, до горілки та

вина». А після того, як всі гроші за продану землю було вже пропито, від неї всі відсахнулись, і вона стала старцювати й пиячити. Ця професіональна жебрачка «так квиле-поквиле» жалібно, що кожного розчулить і в кожного випросить. «Коли б вона не піла та напропалу не гуляла, — говорить один з прохачів, Кміта, — то пішла б високо та далеко і склала б капіталець незгірше мене» (IV, 306—307).

Найбільш художньо довершений в оповіданні образ колишнього чиновника «губернського управління» Дениса Кміти, який не міг прожити на свій мізерний заробіток і «поміркував собі, що лучче йти в старці, ніж служити в канцелярії за п'ятнадцять карбованців місячної плати. В прохачстві більший заробіток» (306). Прохачі прозвали його «добрим дідком». Вже два роки як він змінив чиновницьке перо на торби. За прохачькі гроші Кміта збудував будинок, припас добру суму грошей, вивчив дочку в гімназії. Це хитрий і далекоглядний чоловічок. Йому сподобався молодий чиновник з губернського управління Лука Літостанський, від якого він не раз брав милостиню. Переконавшись, що чиновник порядна людина, Кміта знайомить його з своєю красунею дочкою і зрештою одружує їх. Щоб не втратити коханого, дочка напосідає, щоб батько кинув «торби». Старому прохачеві і «дочки шкода, і торбів шкода», але кінець кінцем все ж довелось поміняти «торби» на вечірню роботу в канцелярії губернського управління, де він колись працював.

Ходила в прохачках і міщанка Майбороди-ха. Вона після смерті чоловіка-столяра не вжилася з лихою дочкою і пішла по світу. Про свою дочку Мокрина говорить словами приказки: «Мати порве пазуху, ховаючи для дітей, а діти порвуть пазуху, ховаючи од матері» (IV, 278).

Письменник показує Майбородиху як добру жінку, вона останнім шматком хліба ділиться з Галецькою. Цей образ цілком протилежний образів скупого Кміти.

Реалістично зобразивши «київських прохачів», І. Нечуй-Левицький показав їх як паразитів, що жили коштом «божих трудівників» — затурканих прочан. Але все ж кінець твору непереконливий. Автор відходить від художньої правди, коли говорить, що всі герої так легко кидають жебрацтво і починають трудитися. Навіть морально звиродніла поміщиця Мокрієвська, яка про себе говорила: «Я людина вже пропаща навіки», — і та, влаштувавшись у міському лазареті, за роботою почала забувати свої «передніші звички, що трохи не запугубили їй живоття».

На відміну від інших творів, в оповіданні «Київські прохачі» письменник не звертається до такого свого улюбленого засобу зображення, як пейзаж.

Як видно з розглянутого, життю міщан та шляхти І. Нечуй-Левицький присвятив чимало творів, і переважна більшість їх має значну художню цінність.

Попи та ченці в зображенні І. Нечуя-Левицького

Прагнучи відобразити життя всіх соціальних верств українського народу, І. Нечуй-Левицький не обминув і попівства, присвятивши цій темі ряд оповідань та повістей.

Автор добре знав побут священників та ченців і майстерно втілив у художню форму все, що бачив у їхньому житті. Як правило, І. Нечуй-Левицький не ідеалізує попівства, як де-хто звинувачував його, а зображає його як привілейовану соціальну групу, що прикриває свої безчинства «святими» ризами та рясами. У різко негативному плані І. Нечуй-Левицький зображає попівський кар'єризм, зажерливість, хабарництво. Але до деяких старосвітських батюшок письменник виявляє певну терпимість, симпатію. Правда, й цю категорію попів він зображає в критичному плані, частенько іронізуючи над ними.

Серед творів про попівство центральне місце посідає одна з кращих антиклерикальних повістей І. Нечуя-Левицького — «Старосвітські батюшки та матушки» (1884). Цензура вважала цей твір цілком тенденційним, забороняла видавати і вимагала значної переробки.

У цій повісті на широкому суспільному тлі автор сатирично зобразив життя й побут сільського українського старосвітського попівства, показавши служителів церкви з усіма їх

буднями, звичаями і чварами, у їх взаєминах між собою і навколишнім світом. Одначе гурмор не набув саркастичного характеру.

До своїх героїв письменник ставиться по-різному. До персонажів з числа старосвітських священиків, які живуть у згоді з парафіянами і не спричиняють їм помітних матеріальних та моральних утисків, І. Нечуй-Левицький певною мірою прихильний. Такими є Моссаковський Харитон, родина його тестя отця Степана Прокоповича та отець Мельхиседек. У різко негативному плані показав І. Нечуй-Левицький отця Балабуху, родину його тестя Терлецького, шляхтича Бонковського.

Центральними героями в повісті є отець Харитон та Балабуха, навколо яких зав'язується конфлікт.

Дія відбувається в двадцятих роках ХІХ ст. Сільська громада обирає на парафію дяка Харитона Моссаковського замість його покійного батька. Образ отця Харитона І. Нечуй-Левицький наділяє деякими привабливими рисами. Одначе, як реаліст, автор не замовчує і вад Моссаковського. Він хоч і гарний, скромний, але мовчазний і несміливий, безвольний і неосвічений. Одружився Харитон з поповною Онисею Прокопович, яка одразу ж почала верховодити в сім'ї.

Батько Онисі, отець Степан, був заможний, любив чарку випити й поспати. Деякими рисами вдачі Прокопович схожий на свого попередника отця Гервасія з повісті «Любопытські» А. Свидницького. Батьки Онисі мітили собі в зяті отця Балабуху, але Онися

насміялася з нього і вийшла за Моссаковського. Це й стало початком конфлікту між отцями.

Балабуха вчився в академії і мав усі переваги над малограмотним Харитоном. Тому він без особливих труднощів випросив собі парафію у Вільшанці, яку займав отець Харитон. Але громада, по суті, вигнала Балабуху і домоглась, щоб на парафії лишився Моссаковський. Відтоді конфлікт переріс у запеклу війну між попами.

Усвідомлюючи своє непевне становище, отець Харитон не хотів кривдити громаду, з ласки якої він зайняв парафію. Лише Онися змушує його домагатися деяких пільг. До речі, автор у такій же мірі, як і попа, ідеалізує й громаду, що без усяких примусів охоче допомагає отцю Моссаковському під час оранки, сівки та жнив. Селяни навіть матеріально підтримують батюшку, який лише зі страху перед благочинним змушений був підвищити плату «за треби» та прийняти парафіян для відбування панщини попам у жнива по одному дню.

Зображаючи Моссаковського, автор підкреслює демократичність його вдачі. Піп не тільки перебуває в дружніх стосунках з громадою, а навіть кумається з парафіянами, запрошує їх у гості до себе.

Іншими рисами наділений образ дружини Моссаковського Онисі. Вона гарна, запальна, довго перебирала женихами, поки вийшла заміж. Образ її змальовано в двох планах. Спочатку вона зображена як хазяйновита, добра

й роботяща дівчина, а згодом як жінка, що полюбила гроші і, намагаючись розбагатіти, почала вередувати та верховодити над чоловіком. Тепер уже Онися не давала спокою своїм наймитам, сама недосипала і їм не дозволяла спати. Постарівши, стала сварлива і дріб'язкова. Втратила вона й красу свою. «Лице в Онисі стемніло, зчорніло й зсохлось од роботи, од недоспаних ночей, од господарського клопоту» (III, 177).

Своєю поведінкою викликала вона гнів у протопопа Балабухи, який і без того пакостив де міг отцю Харитону. Зрештою протопоп домігся того, що архієрей прилюдно зняв з отця Харитона ризи і рясу. Через місяць після цього Харитон помер, а матушка Онися, залишившись з трьома сиротами, виклопотувала для них парафію, а для себе — третину прибутків з неї.

Після смерті чоловіка Онися стала справжнім деспотом. Вона не мирилася з дочкою й зятем і незабаром вигнала їх із села на другу парафію. Гризла вона й меншу дочку з зятем. Нікому життя не давала та все оплакувала покійника Харитона.

Цілком протилежними рисами наділено образ отця Балабухи та його дружини Олесі. Балабуха — реалістичний тип, правдиво показаний протягом довгих років. Він кинув учитися в академії, щоб зайняти добру парафію і вигідно одружитися з гарною дівчиною. Образ Балабухи наділений негативними, сатиричними рисами. Постать його висока, відгодована й вайлувата. Ось він їде на оглядини до дочки сусіднього попа: «Візок загойдався

й залушав під ногами академіста», коли злавив з воза, «його здорова, важка постать аж гупнула, неначе хто кинув на землю лантух пашні» (III, 14). Балабуха гонористий і зарозумілий, завжди удає з себе «вченого». А сватаючись до Онисі, цей недоучка академіст якось смішно признавався їй в коханні, ставлячи себе в комічне становище, і, як невдалий жених, був досить подібний до возного з п'єси «Наталка Полтавка».

Одружившись з попівною Олесею Терлецькою, Балабуха не мав сімейного щастя. Будучи попом, цей бундючний кар'єрист незадовго став благочинним, а згодом і протопопом. Брав великі хабарі, вислужувався перед вищим духовенством, постійно конфліктував із своїми парафіянами, змушуючи їх вдвоє більше платити «за тебе».

Потворне було його життя із зрадливою дружиною, яка тільки й шукала любовних пригод. З дитинства Олеся успадкувала від рідних ледарство, вередливість, зневагу до простих людей. Не любила вона свого чоловіка і все життя зраджувала його. Навіть хотіла втекти з гусаром Казанцевим, але той замість неї взяв іншу з собою. Все життя цієї попаді минало в розвагах, випивках та гульві. Своєю поведінкою та вихованням вона отруїла душу своїй дочці Насті.

Нещасливе одруження Балабухи, хибне життя його легковажної дружини і дочки роблять цей комічний персонаж скорботним. Іншими рисами наділений образ отця Мельхиседека. Це красивий, безжурний, веселий і багатий на різні витівки чоловік. Він

має добрий голос, любить співати церковні пісні і народні думи: «З гітарою в руках він дуже нагадував сільських кобзарів» (III, 110). Цей «кобзар» не одну «встрюгнув штуку» з п'яними отцями та матушками: замість варенухи він дав їм якось води з перцем, замість турецьких горіхів частував сирого картоплею, а то підкинув живих раків під боки сплячим попам тощо. Його витівки змішили і розважали священників на балах і весіллях.

У майстерні описи життя й побуту повів часто влітаються гумористичні новели та комічні сценки, які урізноманітнюють розповідь і надають їй сатиричного забарвлення. Ось смішна картина п'яної оргії отців, які попадали з саней, і потім їх довелося збирати по дорозі, або сватання Балабухи, чи весілля Моссаковського, чи спів їх на хрестинах: «Концерт вийшов якраз такий, який співає череда, йдучи з поля в село» (III, 114).

Не обмежуючись зображенням життя священників, І. Нечуй-Левицький викриває тут хабарництво столоначальника Млинковського. Це непросипущий п'яниця. Йому «заборонено» пити горілку, і тому він макітрами п'є слив'янку на спиртї, щоб «вилікувати горло». Роблячи ревізію в отця Харитона, він не обмежується великими хабарами, а просто грабує того.

Показав автор і дикі вчинки п'яних гусарів, які об'їдали населення та гарцювали кінцями по базару, розбиваючи бочки з дьогтем, топчучи посуд і хліб.

Загалом у цій повісті І. Нечуй-Левицький дав широку картину з життя повівства. Як справжній художник, він широко розчинив хату старосвітських «батюшок і матушок», показавши, що основна маса їх — це нероби й гультаї, які коштом затурканих народних мас створили собі сите розгульне життя.

Йдучи за народним церковним живописом, що виявляє зневагу до біблійних сюжетів, письменник у гумористичному плані описує церковні ікони та картини пекла, де поруч із віршниками богуславський становий, якому малляр поставив «на голові волячі роги та причепив ззаду свинячого хвостика», великий хабарник — столоначальник духовного правління і т. п. Таке переплетення релігійного і реального характерне для комічного народного гумору.

Повість «Старосвітські батюшки та матушки» визначається багатством художніх особливостей, зокрема широким використанням народної пісенної творчості, колоритними пейзажами, вдалимими метафорами та порівняннями. Відомо, що І. Нечуй-Левицький у багатьох своїх творах дав чудові картини Надросся та інших місцевостей. Найчастіше він звертається до змалювання весняних і літніх пейзажів. А от у даній повісті є досить колоритна картина зимового лісу:

«Ліс стояв, неначе молода під вінцем в дорогому білому уборі, якого не вигадас ні одна людська думка.

І все те диво світилось наскрізь, блищало, сипало іскрами, брильєнтами, переливалось

то різким, то матовим світом. Ні одна картина природи влтку не може прирівнятись до тієї пишної фантастичної картини мертвої зими: то був тихий, мрійний, фантастичний сон заснувшої землі» (III, 142).

Досконало знаючи народні звичаї та обряди, автор майстерно зобразив попівське весілля. Тут стиль письменника також відзначається широким використанням найрізноманітніших порівнянь, узятих із життя селян, природи, з народної творчості тощо.

З великою силою реалізму І. Нечуй-Левицький викрив всю систему церковної влади, показавши характерні сценки боротьби попів за парафії.

Про цю повість І. Нечуй-Левицький у 1880 році писав О. Кониському: «Для великого альманаха в мене й велика повість «Старосвітські батюшки та матушки». Але ця заголова нехай Вас не лякає: повість не клерикальна, а навиворіт»¹.

Добре знав письменник також і життя та побут монастирських отців. Це дало йому матеріал для написання реалістичного оповідання «Афонський пройдисвіт» (1890), в якому він сатирично зобразив, крім афонського Копронідоса, ще чотирьох пройдисвітів — київських ченців.

На початку твору Копронідос показаний як дрібний шарлатан, що нажив велику суму грошей, продаючи затурканому селянству «камінці нібито з Брусалима, свячену воду

¹ М. Возняк, Матеріал до історії українського письменства XIX в., «Життя і мистецтво», Львів, 1920, ч. 2, стор. 66.

ніби з Йордана» та інші речі. Розбагатівши, він кидає шарлатанство, стає крупним аферистом. Удаючи з себе святобожного, Копронідос жертвує дрібні речі монастиреві, входить у довір'я отців, видурює в них гроші і зникає. Такий у кількох словах зміст твору.

Обидві сторони зображені як грошолоби й пройдисвіти, бо, даючи в позику гроші, ченці, в свою чергу, сподівались обдурити грека і на процентах розбагатіти.

Реалістичним типам чорнорясців письменник надає соціальної характеристики. Образ кожного отця наділений характерними індивідуальними рисами.

Отець Палладій до монастиря мав багату парафію, на якій розбагатів. Він типовий кар'єрист і «пішов у монастир, щоб протоптати собі стежку до ігуменства й митри» чи «архієреєм стати» (III, 368). Колишні парафіяни носять йому подарунки, а він п'є горілку та приймає молодичь. Не перестав Палладій мріяти про розкішне архієрейське життя і ні перед чим не зупиняється, щоб посісти високе місце у верхах духовенства.

Типові образи ченців Ісакія та Єремії. Обидва вони скупі й великі грошолоби, носять старі й брудні рясни, подерті кишенькові хустки, драні чоботи, з яких виглядають онучі. Досить неприглядними фарбами змальовані їх портрети. Ось один із них: «Отець Ісакій сухий, тонкий та високий на зріст, а довгою сивою бородою. Короткі посічені коси настобурчилися на його голові, неначе колічки на іжакові» (III, 370). Ще потворніший портрет отця Єремії. Він «сухий, як

опеньок, низькоокий, ще й видроокий, з скалкою на одному оці» (II, 370). «Дві пасми тоненьких кісок звисились униз і коливались, зліплени до купи, неначе їх кіт позасмоксував» (III, 383). Своім тоненьким голосом він не говорить, а пищить. Для нього золота монета, «мов небесна музика, дзвенить».

Ісакій мало не збожеволів, коли зрозумів, що грек його обдурих. Зрештою його таки відвезли до лазарету в монастир.

Образ ченця Тарасія найхарактерніший з усіх поглядів: він проворний, чепурний, добре одягається й стежить за собою. Колись служив він у солдатах і мав військовий чин. Любив Тарасій горілку, ласий був до смажених поросят і чорних брів. Це типовий пипульвіса.

Розкривши внутрішній світ київських ченців, І. Нечуй-Левицький показав читачеві всю гнилизну попівської моралі. Священнослужителі лише вдавали з себе святобожих, а насправді грішили, гуляли, їли скоромне. Отець Тарасій сам викриває облудну мораль святих ченців: «От так, святі чорноризці! Грішний мир гудимо та судимо, а порося уплітаємо на всі заставки та горілочку попиваємо...» (III, 378).

Самі пастирі, як видно з оповідання, найбільше грішать, тому й не диво, що «гріх, — як каже Ісакій, — плодиться на світі, як бур'ян на городі: поли, поли, а він росте та розкорінюється» (III, 371). Влучно характеризує монастир і пройдисвіт-грек: «Ваш монастир не монастир, а якась дармолежівка, а ченці не ченці, а якісь лежні та дармоїди,

ледарі або грошолоуби», — говорить він отцю Єремії (III, 395).

У центрі твору не пройдисвіт, а лаврські монахи, яких показано такими, якими вони є в житті, а не такими, як показують вони себе затурканому населенню. Вони такі ж соціальні паразити, як Копронідос, тільки він більший ловкач.

Для надання сатиричної виразності персонажів автор звертається до образної тваринної символіки і засобу порівнянь. Отець Тарасій «не зареготався, а ніби заржав, мов молодий баский кінь». Єремія дивився на пройдисвіта, наче «роздратований їжак». Навколо отця Палладія жінки товпилися, «неначе овечки кругом ясел з сіном» і т. ін.

З боку форми «Афонський пройдисвіт» відзначається високою художньою майстерністю. Навіть сьогодні оповідання має велике пізнавальне значення. Свого часу не одному читачеві розкрило очі воно на справжній світ монастирських ченців.

У повісті «Поміж ворогами» (1893) І. Нечуй-Левицький змалював образ пройдисвіта отця Артемія Кремницького. Задля власного і доччиного добробуту цей заповзятливий батько ні перед чим не зупиняється, нічим не гребує. «Мені, — каже він, — і писар потрібний, і урядник, і управитель потрібні. Усі вони в чомусь мені пригодяться коли-небудь» (IV, 44—45).

Ставши благочинним, отець Артемії ще більш починає дбати про вигоду, заграючи з повітовими та сільськими начальниками. Особливо догоджає він княгині та князеві.

Де не посій, там благочинний і вродиться. «Певно, крутить в йому якийсь черв'як і не дає йому сидіти на місці. І бувають же в світі такі непосидящі, такі чудні, такі прудкі люди! Бігає, літає, ричить, верещить, репетує...» (IV, 50—51) — так характеризує Артемія отець Порфирій. А селян обурювало, що благочинний «дере з живого і з мертвого... Усе йому давай та давай гроші! І вродись — плати, й охрестись — плати, і оженися — плати!» (IV, 151).

Намітивши собі в зяті багатого студента Леоніда Панасенка, Кремницький наставляє на нього сіті і задобрює його дядька — волосного писаря Коцюбенка. Зажерливий піп хоче мати багатого зятя, але й Панасенко гострить зуби на тисячі благочинного.

Обидві сторони починають торгуватися, і шлюб зривається. З того часу благочинний стає запеклим ворогом дядькові сподіваного зятя, волосному писареві Коцюбенку, і домагається, щоб його змістили з посади волосного писаря. Але й писар створив благочинному такі умови, що той змушений був узяти парафію в іншому селі.

І. Нечуй-Левицький не обмежується в повісті показом лише благочинного-паливоци. Досить вдало змальовано тут також образи отця Порфирія — культурника-ідеаліста, що мріяв підносити культуру й освіту на селі, але, не переробивши «мужиків на янголів», став песимістом. Викриває тут письменник також службові зловживання чиновників та вищого духовенства, їх хабарництво й підступність.

Усі художні образи цієї повісті — попи, чиновники і майбутні чиновники — змальовані в негативному плані. Жодної благородної риси чи прагнення вони не виявляють. У всіх у них одна мета — розбагатіти. Навколо цього й розгортається боротьба між головними персонажами. Нічого веселого й радісного в житті своїх героїв письменник не бачить; це паразитичне, підле й нікчемне животіння людей, які всі свої знання й сили віддають для задоволення власних егоїстичних потреб і обдурюють і без того бідний та знедолений люд.

У повісті «На гастролях в Микитянах» (1912) письменник зображає життя двох родин: священника Зіновія Літошевського та родину його брата, оперного артиста Флегонта.

Отець Зіновій держить парафію в селі Микитянах. Любить він погомоніти, в карти пограти й закусити, а особливо поспівати, бо має до цього великий хист. Він добрий господар і хороший сім'янин. Добра та розсудлива й дружина його — матушка Ольга Павлівна. Обоє вони належать до тієї категорії старосвітських священників, яким І. Нечуй-Левицький симпатизує.

Та ось на літні канікули в Микитяни приїжджає брат Зіновія Флегонт Літошевський із своєю сім'єю. Він — відомий оперний артист. У свій час Флегонт закінчив Київську семінарію, а потім — Петербурзьку консерваторію.

Відзначаючи талановитість артиста, І. Не-

чуй-Левицький наділяє його образ позитивними рисами.

У такому ж позитивному плані дано образ брата матушки Літошевської — Леоніда Семеновича. Він також закінчив Петербурзьку консерваторію, але незабаром зірвав свій добрий голос і мусив стати регентом. Леонід Семенович веселої і волелюбної вдачі чоловік. Він добре грає на віолончелі, а ще краще малює українські пейзажі.

Проїздом до батька, він також заїхав погостювати в Микитяни.

І Леонід Семенович, і Флегонт Петрович не знають справжнього сімейного щастя. Їхні дружини хоч і «гарні панії», але низької моралі. Дружина Леоніда навіть сина відцуралась, а дружина Флегонта — Софія Леонівна — хоч і не кинула сім'ї, але була зрадливою й деспотичною. Особливо обурливо те, що вона вважала себе демократкою. Але «ця книжкова столична демократка вважала на селян, ніби на якусь худобу» (IV, 418), — пише автор.

З жалем описує І. Нечуй-Левицький заkehаяну школу в селі Микитяни. Вона «мов сирота в дранті». «На стінах в школі ніде не було видно ні географічних карт, ні глобуса; ніде не було ані однієї книжечки» (IV, 384). У дірявій покрівлі завелись сичі та горобці. «Ще в голові запущеної школи завелась така нужда. Ось ми поськаємо в миршавій голові цієї всеросійської сироти...» (IV, 423) — говорить один з героїв, викидаючи гнізда.

Образ сільської дореволюційної школи, безперечно, узагальнений письменником.

І. Нечуй-Левицький на широкому суспільному фоні майстерно зобразив життя духовенства, показав ряд реалістичних типів з яскраво вираженими індивідуальними рисами характеру, властивого людям цього соціального прошарку. З іронією посміявся письменник над неситими отцями й батюшками, показав зародження нових смаків, що суперечили їх старосвітському консервативному побуту. І. Нечуй-Левицький також створив гротескні мистецькі образи монахів, їдко висміявши їх чорні закулісні справи, грубий цинізм, показав користолюбство, моральну нікчемність і зовнішню карикатурність. Контраст між становищем, внутрішньою спустошеністю і зовнішньою мізерією чорноризців був джерелом їдконого комізму й естетичною їх оцінкою.

Реалістичні повісті й оповідання письменника про духівництво є цінним надбанням у скарбниці української класичної художньої прози.

Розглянутими творами далеко не вичерпується тема про попівство. Образи попів зустрічаються і в інших творах І. Нечуя-Левицького, хоч там вони й не провідні (див. повісті «Микола Джеря», «Хмари», «Причеп» та ряд інших).

Так само й зображення інтелігенції не вичерпується творами, які нижче розглядаються. Їх теж значно більше.

Твори з життя інтелігенції

І. Нечуй-Левицький один з перших в українській літературі створив ряд епічних творів з життя інтелігенції. Правда, до виступу І. Нечуя-Левицького вже звертались до цієї теми. П. Куліш у творах, написаних російською мовою («Майор» — 1859, «Украинские незабудки» — 1861); Марко Вовчок (повість «Глухой городок» — 1862, незакінчене оповідання «Дяк» — 60-і рр.). А в російській літературі були твори, присвячені проблемам, що хвилювали тодішню інтелігенцію, — романи І. С. Тургенева «Батьки і діти» (1862) і М. Г. Чернишевського «Що робити?» (1863), в якому створено образ «нової людини», героя-революціонера. Слідом за «Хмарами» І. Нечуй-Левицького виступив О. Кониський з повістю «Семен Жук та його родичі» (1875) і Панас Мирний з повістю «Лихі люди» (1877), написаною під впливом роману Чернишевського «Що робити?».

Твір Тургенева «Батьки і діти» добре був відомий студентові духовної академії І. Левицькому. Саме тоді почалися гарячі суперечки навколо образу «нової людини» — Базарова. Образ цього «нігіліста» хвилював І. Нечуя-Левицького, став поштовхом для створення образу Радюка — центрального героя епічного твору «Хмари». Уривок з нього надруковано в журналі «Правда» за 1873 рік

під назвою «Новий чоловік». Під назвою «Хмари» роман було опубліковано в Києві у книзі «Повісті» за 1874 рік. Назва твору символічна. «Хмари» символізують соціальне та національне гноблення в країні, проти якого повинна боротись нова інтелігенція.

І. Нечуй-Левицький перший в українській літературі звертається до важливих проблем суспільного життя, широко показує життя місцевої інтелігенції.

Створюючи образи «нових людей», письменник показує два типи, два покоління української інтелігенції 30—60-х років XIX ст. — Дашковича і Радюка. Обидва герої твору примітивним способом намагаються розв'язати деякі національні проблеми.

Старше покоління інтелігенції, представниками якого виступають Дашкович і Воздвиженський, зображене у плані різкого контрасту. «Дашкович був чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові» (I, 341). Він охайний, гарний, розсудливий і розумний. Воздвиженський — некрасивий, високий, як верства, «здоровий, як ведмідь», некультурний, неохайний, любить випити і погано вчиться. Це підлабунчик і кар'єрист.

По закінченні академії обидва одержали посади професорів філософії. Дашкович — блискучий викладач, лекціями його захоплюються всі студенти. Його навіть запрошували в Московський і Київський університети на кафедри філософії. А лекції Воздвиженського — схоластичні, сухі й нецікаві, студенти

їх зовсім ігнорували. Ставши професором, Воздвиженський занедбав філософську науку і зайнявся різними користолобними справами. Обидва викладачі одружилися з дочками багатого міщанина Сухобруса: Дашкович — із Степанидою, а Воздвиженський — з Мартою.

Будучи у рідному селі, Дашкович придивляється до життя людей, прислухається до їх мови, записує пісні, бачить жах сільського побуту. Повернувшись додому, Дашкович ділиться своїми враженнями від поїздки, висловлює прогресивні думки про майбутнє української літератури. Він вважає, що українська «мова, поезія незабаром може розвинути в самостійну літературу, книжну поезію» (I, 420), вирішує вивчити життя народу і дещо написати про нього. Але Дашкович лише резонерствує про національну літературу, а жодного практичного кроку в цьому напрямку не робить.

А Воздвиженський навіть глузує з намірів Дашковича працювати на користь народу. «Найкраще, що ти привіз з села, то кавун та дині. Я б не проміняв їх ні на яку філософію баби Сопунки й діда Сторчогляда» (I, 421), — говорить він.

Спочатку Дашковича показано як типового представника ліберальної інтелігенції 40-х років і як консервативної — у 50—60-х роках. Постарівши, Дашкович забуває свої плани, народ і літературу, стає навіть неприхильний до молодого покоління. Відірвавшись від життя, він так і не створив нічого корисного для свого народу. Починається

каяття за марно й безглуздо прожитим життям, в якому, як у морі, він «втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народу... Я заблудивсь в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пуці...» (I, 632) — зазначає він.

В образі Дашковича І. Нечуй-Левицький виводить тип буржуазного інтелігента-українофіла, який далі розмов про народ не йшов, неспроможний був хоч як-небудь впливати на вирішення суспільних питань. Не засуджуючи його поривань, письменник іронічно посміхається з свого героя, який так і не став новою людиною і нічого не зробив, щоб розігнати чорні хмари, навислі над країною.

Все ж в його образі помітні й позитивні риси: він не кар'єрист, безкорисливий, не вислужувався перед начальством тощо.

У негативному плані малює письменник Воздвиженського, який хоч і прижився на Україні, але з презирством ставився до всього народного. «Воздвиженський — прямий попередник тих чорносотенних київських професорів, які особливо розплодилися на кінець XIX і початок XX століття»¹. Цей нездара хитрощами домагається успішного закінчення академії і посади професора, а потім вигідно одружується з дочкою Сухобруса. В душі він охоче проміняв би науку на крамницю.

¹ О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй) (1838—1918). В кн.: І. С. Нечуй-Левицький, Твори в чотирьох томах, т. I, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 36.

Представників наступного покоління І. Нечуй-Левицький теж зображає в плані ідейного контрасту. Продовжувачем ідей Дашковича в 60-х роках стає син дрібного поміщика Радюк, а продовжувачем ідей Воздвиженського певною мірою є Кованько.

Головний герой роману «Хмари» — Радюк. Автор протиставляє Дашковичу нове, молоде покоління української інтелігенції, ідейним виразником якого є Радюк. Його образ письменник створив у плані своїх власних поглядів на «нову людину» з числа тієї інтелігенції, яка мала принести суспільству нові ідеї національного й соціального відродження. Правда, у цього «українофіла» не було радикальної програми для розв'язання національного питання. Ліберальний культурник Радюк, як і його попередник Дашкович, не знав, з чого почати, яким шляхом можна досягти загального добробуту та розвитку національної культури й літератури.

Навчаючись в університеті, Радюк захоплюється ідеями європейських просвітителів і намагається прищепити їх на українському ґрунті. Думає Радюк і про національну музику, і про освіту народу. Був він ватажком передової частини університетської молоді. Його знала професура, а Дашкович навіть запрошував до свого гуртка. Але Радюк не набагато випередив у своїх пориваннях Дашковича: він теж неспроможний був на ефективні практичні дії. Своєю активну діяльність Радюк розпочинає з того, що в рідне село Журбані з'являється, неначе на театральну сцену, — в простій світлі, пошитій міським

кравцем. Саме свиту демонструє він перед батьками і їх сусідами і доводить, що таким чином молоді люди виступають тепер проти деспотизму, який гнітить український народ. Правда, народна свита далеко не вичерпує ідеалів Радюка. Він таки щиро уболіває за свій уярмлений царизмом народ і палко проголошує волелюбні ідеї: «Нам не треба кадила й кропила! Ми й так темні й глухі... Не треба війни, а треба просвіти!.. Не треба солдатчини, не треба панів!» (I, 453—454). Якщо зважити на жорстокість часу (тоді вже діяв горезвісний Валуєвський циркуляр), то слід визнати, що Радюк — прогресивний представник тодішньої інтелігенції. Але хоч він і проголошував ідею єднання з народом, проте сам був дуже далекий від нього. Наївним здається Радюк, коли він, щоб засвідчити свою ідею єднання з народом, говорить дідові: «Годі вже панам сидіти згорнувши руки! Треба й панам до роботи браться, розділять працю з простим народом, а вам треба пнуться до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то аж тоді буде на світі добре всім» (I, 501). Нові ідеї, таким чином, звелись до теорії «малих діл».

Радюк у панських салонах Києва палко пропагує свої ідеї, називає себе «народовцем» у розумінні «українофіла», а також націоналістом та «демократом», викриває вади у системі виховання молоді, тому його називають «драконом революції» та «варваром країни». А Воздвиженський був такої думки, що Радюка необхідно «залізними обручами скрутити».

Про «українофіла» ширяться чутки по місту як про неблагонадійну людину, скрізь йому відмовляють у посаді, і зрештою він змушений виїхати до Петербурга. Знегоди не страшать Радюка, він задумується над тим, як розігнати чорні хмари, що звисали над Україною, і приходить до висновку, що «знання й просвітність — це одні й єдині золоті ключі, котрими ми одчинимо світлий рай для нашого краю...» (I, 616). Разом із своїм однодумцем Дуніним-Левченком Радюк хоче видавати популярні книжечки для народу, на зразок костомаровських та кулішівських «метеликів», які видавалися в Петербурзі. Відкрили вони з Дуніним-Левченком також недільну та вечірню школи для навчання вбогих горожан.

Але, як говорить письменник, незабаром настали гірші часи, закрилися школи, а Радюкові від переслідувань довелося тікати на Кавказ. Правда, під кінець своєї діяльності в Києві Радюк від слів ніби перейшов і до конкретного діла: він згуртував навколо себе прогресивну молодь, яка палко бажала нести освіту народові, різко виступав проти обмеженого міщанина Кованька, що мріяв тільки про свій завод мила та лойових свічок. Кованько — типовий кар'єрист, що в усьому шукав засобу збагачення. Тільки з корисливих міркувань він одружується з Катериною Воздвиженською. Радюк характеризує Кованька як штукаря й безпринципну людину.

Зробивши спробу створити позитивний образ інтелігента, І. Нечуй-Левицький не спро-

мігся показати його послідовним у своїх прагненнях і ділах. Добрі намагання Радюка залишалися нездійсненими. Ці діячі навіть не підготували відповідного ґрунту для виступу на суспільній арені когось із надійних наступників. Все ж створення типових характерів ліберальної інтелігенції є заслугою письменника-реаліста.

Всі персонажі роману, на яких спирається Радюк, походять з попівської, дрібнопоміщицької чи купецької родини. Не створено жодного образу з простого народу, і це теж певною мірою позначилось на вирішенні поставленої проблеми твору.

Отже, в образі Радюка втілені сильні і слабкі сторони. Позитивною рисою є те, що він виявляв протест проти самодержавного деспотизму, співчував народові, уболівав за розвиток національної культури й літератури, намагався розігнати чорні хмари. Радюк бажав, щоб на Україні розвивалася промисловість, зростали міста і села, ширилась торгівля, розквітало життя народу.

Слабкі сторони Радюка ті, що він спирався на буржуазну ліберально-поміщицьку інтелігенцію, а не на народ і прогресивні сили визвольного руху, не боровся за демократичні ідеали. Українофільська інтелігенція, яку репрезентує Радюк, неспроможна була очолити визвольний рух і розв'язати ряд суспільних проблем.

Радюк хоч і пропагував заборонену літературу, зокрема «Кобзаря» Т. Шевченка, але не пішов шляхом революційної демократії в боротьбі за розв'язання національного питання.

При всій недовершеності образу Радюка твір має позитивне значення, бо в ньому зображено «нову людину» з числа прогресивної інтелігенції. Діла Радюка і заклики його не зникли безслідно. Читач значною мірою сам домислював те, чого ще не сказав письменник чи його герой.

В цьому ж творі І. Нечуй-Левицький створив ряд образів жінок, найбільш характерні з яких Марта й Степанида Сухобрус. Обидві вони наділені типовими рисами міщанок, старанно дотримуються моди в побуті й вихованні дітей. Своїх дочок сестри віддали до Інституту благородних дівиць, де ті здобули виховання, яке особливо пагубно позначилося на Дешковичівні, красуні Ользі — улюблениці начальниці інституту і класної дами. Французькі романи, а особливо інститутське виховання, спустошили її душу, зробили її пустою мрійницею.

Менш пагубно вплинув інститут на здібну до навчання і музики її двоюрідну сестру Катерину Воздвиженську. Катерина намагалася навіть сама вибити з своєї голови «інститутський романтизм». В особистому житті вона вважала себе глибоко нещасливою.

Роман «Хмари» займає важливе місце в літературному процесі другої половини ХІХ ст. Він допомагає зрозуміти суспільні події, що відбувалися в 50—60-х роках. Твір має неабияке історико-літературне і пізнавальне значення.

Наступником Радюка у 80-х роках виступає учитель Кишинівської гімназії Комашко — герой повісті «Над Чорним морем» (1890).

Комашко мало чим відрізняється від свого попередника, хіба що тільки образ цей змальований блідшими фарбами, та й фон суспільної діяльності цього героя вужчий.

Походить Комашко з небагатої родини. Він любить свій народ, його мову, вважає себе народовцем. Його програма: «Свобода преси, просвіта народу, доконче на українській мові... широка, вільна просвіта інтелігенції, добробут народу, вільний національний розвиток України»¹.

Правда, ця програма досить вузька, але в ній підносяться питання, які хвилювали й інші народи, пригнічені російським царизмом. Для здійснення своєї програми Комашко не знаходить відповідної опори й допомоги. Вузьке й коло однодумців. Він більше говорить і мріє, ніж бореться за здійснення національних ідеалів. У своїй літературній діяльності Комашко пішов далі своїх попередників, але не здійснив чимало своїх творчих задумів. На нього справив незабутнє враження «Тарас Бульба» Гоголя. Устами героя письменник засуджує такі суспільні вади, як деморалізація, здирство, кар'єризм та егоїстичність. Реакційні кола вважали Комашка неблагонадійним, а директор гімназії — навіть небезпечною людиною. З тієї причини, що він був добрим учителем і друкувався в галицьких журналах, йому загрожувало заслання «на далеку Північ».

Ідейним однодумцем Комашка був учитель Кишинівської гімназії Мавродін.

¹ І. Нечуй-Левицький, Твори, т. II, ДВУ, 1929, стор. 117.

У різко негативному плані показано вчителя Одеської гімназії Фесенка. Він ненавидить український народ, його мову і літературу, соромиться свого простого походження і пнеться в аристократи. Це типовий представник реакційної інтелігенції, яка, зрадивши свій народ, вислужувалась перед панівними колами, щоб забезпечити собі тепле місце в буржуазному суспільстві.

Повість «Над Чорним морем» художньо менш довершена, ніж «Хмари», і має меншу історико пізнавальну вартість.

Казки

У творчій спадщині Івана Семеновича є чудові, талановиті казки, написані високохудожньою мовою, у яких автор виявляє багату фантазію і вміння перенести дію у глибоку давнину (романтично-фантастична казка «Запорожці»), у небесні сфери («Скривджені й нескривджені»), у чарівні палаци («Два брати») і взагалі в казковий захоплюючий фантастичний світ, не відриваючись від актуальних земних проблем людського життя.

У своїх казках І. Нечуй-Левицький в алегоричній формі викриває соціальний і національний гніт з боку російського самодержавства.

Важке, злиденне становище, безправність і поневолення українського народу зображе-

но в казці «Запорожці» (1873). Герої твору бачать на своїй рідній землі польських колонізаторів, різних гнобителів, страждання змученого люду.

Письменник виявляє гнів і ненависть до гнобителів, до всяких кривд і неправди.

Цензура розгадала ідейний задум автора «Запорожців», визнала твір тенденційним і заборонила його видання.

У казці «Два брати» (1887) з великою силою художньої правди показано два різних характером брати — Юрко й Улас. У захоплюючих картинах змальовано дві різні долі, показано торжество правди і честі, гуманності і добра над злом і підступністю, над депотизмом і зрадництвом. Меншому братові Уласові, що жив по правді, щастило в житті. І навпаки, гірко посміялася доля з старшого брата Юрка, що брехнею і неправдою намагався світ пройти. Ця казка облагороджує читача, будить у нього величні ідеали.

У творчості І. Нечуя-Левицького важливе місце займає романтична казка «Скривджені й нескривджені» («Індійська легенда»), яка вперше була надрукована у львівській газеті «Діло» за 1892 рік. Своім змістом вона посідає особливе місце в творчості І. Нечуя-Левицького. У ній автор виявляє свої погляди на потребу перетворення суспільного ладу.

Володіючи багатою фантазією, письменник створив казку, в якій дійовими особами виступають міфологічні істоти: Зірниця, її мати Сонце, батько Місяць та Іван Громовик — повелитель громів і блискавки. Зірниця

любить народ, бажає йому добра і домагається, щоб і Громовик допомагав народові. Зірниця сходить на землю служити народові, втілюючись у новонароджену дочку вбогого селянина Чонгора Паміру. Царевич Саїб закохується в прекрасну Паміру і хоче одружитися з нею, але на перешкоді стоять цариця та паші. Непереборна причина для одруження — та ж таки соціальна нерівність.

Паміра чарує своїм розумом і красою. Але найкращою її рисою є палка любов до вбогих, саме їм належить її серце. Паміра віддає життя тільки за щастя вбогих людей» (IV, 18). Вона бажає всім убогим щастя на землі. Народ і свободу вона любить більше, ніж цариця. Їй огидні царські розкоші та пишні паразитичне життя царів та пашів, виявляючи свою духовну вищість над ними.

Оскільки дівчина помітно впливає на Саїба, цариця та її паші вбачають у ній велику загрозу для трону. Вони задумують несправедливу війну проти сусіднього царства, щоб вирвати Саїба з-під небезпечного впливу його нареченої, а її саму знищити.

Паміра не радить Саїбові йти на війну. Тих, хто починає війни, вона називає ворогами людського щастя і розуму, силою, що сіє смерть. Але Саїб не слухає коханої.

Образ царевича виступає в казці в двох планах. Там, де він прагне познайомитись з життям народу свого царства, бажає йому добра і слухається порад Паміри, там він —

позитивний. Там же, де Саїб задумує йти війною, щоб завоювати царство і здобути славу, — різко негативний.

Саїб зазнав поразки на війні, потрапив у полон і пішов на ганебний мир, за яким його змушують одружитися з дочкою арабського царя Милекситою. Отже, царевич зрадив своє серце, зрадив Паміру та свої наміри «дати права народові, дати хліб, просвіту...» і сам загинув. Війна принесла страждання народові, голод і пошесті.

У казці «Скривджені й нескривджені» І. Нечуй-Левицький показує суперечності й боротьбу між класами панівними й експлуатованими. Народ повстав проти тиранів. Народові допомагають сили природи: грім і блискавка руйнують і спалюють царський палац. В алегоричному образі чорних хмар, грому і блискавки втілено революційну силу, за допомогою якої народ у визвольній боротьбі здобуває перемогу над експлуататорами. Настає нове життя для трудящих: перестають помирати люди, пішли дощі, вродив хліб, минув голод. А паші, як каже автор, повтікали від людей і поховалися в скелях та печерах. Там не було кому на них робити, і, живучи з дикими звірами, вони самі обросли шерстю. «В Гаруна-паші навіть виріс вовчий хвіст та цапині роги од лісового поживку» (IV, 38). Закінчується твір показом весілля міфологічних героїв Зірниці та Громовика в небесних просторах.

Хоч соціальну боротьбу повсталого народу показано у фантастичних образах, важливим є те, що І. Нечуй-Левицький усвідомлює

неминучість соціальної революції для перетворення суспільного ладу.

Скривджені — це трудовий народ, що віками терпів соціальне гноблення. Нескривджені — це ті визвольні ідеї, озброївшись якими, скривджені звільнялися від гніту і поневолення.

Драматичні твори

I. Нечуй-Левицький написав кілька драматичних творів, які тематично поділяються на дві групи: історичні п'єси «Маруся Богуславка» (1875), «В диму та полум'ї» (1911) та комедії з життя міщан «На Кожум'яках» (1875) «Голодному й опеньки — м'ясо» (1887).

Історична драма «Маруся Богуславка» (1875) написана за відомими мотивами народної думи. Центральний персонаж її — сотничиха Настя Богуславіха й український народ, що бореться з турецькими нападниками.

Письменник створив колоритний, широко узагальнений образ української жінки — гнівної месниці і пристрасної патріотки. Як любляча мати вона довгі роки розшукує свою дочку Марусю, яку під час весілля забрали татари в полон і запродали турецькому паші.

Окрилена материнською любов'ю і ненавистю до ворогів, Богуславіха пробирається в ненависну їй Туреччину — край неволі

і грабунку, вивчає там їх мову, знаходить дочку, випускає на волю запорожців, спалює тюрму, а сама героїчно гине від рук ворога.

Настя гнівно докоряє своїй дочці Марусі за те, що збусурманилась і прирелася до турецької землі та своїх дітей, які, «може, колись сплять не один раз наш Богуслав і продадуть наших на базарі онуків!». Конфлікт материнського серця з почуттями патріотичного обов'язку боротися за долю України перемагає. Подібно до Гонти з «Гайдамаків» Т. Шевченка Настя готова знищити всіх ворогів і Марусиних дітей-гурченят, геть усе, що турком зветься. Богуславіха вольова і безстрашна, виконуючи волю запорожців, розумно все вивідує в Царєграді і жорстоко мстить ворогові.

Любовно змальовано також запорожців, мужніх борців проти ворога, які не щадять свого життя, коли батьківщина в небезпеці.

У драмі зображається героїчне минуле нашого народу, засуджується зрадництво й уславляється патріотизм та відданість своїй батьківщині.

Все ж непереконливо сприймається взаємна щира відданість і пестливі відношення палко закоханого подружжя — Марусі і Юсуфа-паші. Автор не спромігся наділити ці персонажі такими рисами, які б викликали почуття ненависті до ворога й огиду до зрадника.

У драмі активну функцію виконують найрізноманітніші весільні, козацькі, невольницькі й історичні пісні. Вони органічно

вплетені в сюжетну основу і є її складовою частиною.

П'єса «В диму та полум'ї» (історична драма на чотири дії і на п'ять картин) вперше надрукована 1911 року. У ній відображаються історичні події — героїчна боротьба на Україні після смерті Богдана Хмельницького. Головними персонажами драми є козацький сотник Остап Золотаренко та зрадник українського народу гетьман Іван Виговський, навколо яких розгортається сюжет твору.

На історичному тлі І. Нечуй-Левицький показує соціальний конфлікт між гетьманом Виговським та його однодумцями — старшиною, що намагаються відірвати Україну від Росії і віддати її під владу польської шляхти, з одного боку, і козаками, очоленими сотником Остапом Золотаренком, з другого боку.

Ставши гетьманом, Виговський прагне завести нові порядки, віддати український народ на поталу польській шляхті, відібрати в народу все добро і повернути польській та українській шляхті. На думку Виговського, «недобре вчинив старий гетьман, що одірвав Україну од Польщі і отдав московському цареві, а свою українську шляхту й козацтво зрівняв з хлопами... Тим-то я задумав знов оддати Україну польському королеві» (III, 457). Посланець польського короля також пропонує порвати з Москвою, забути справи Богдана Хмельницького і викреслити «його з карток наших чорних літописів» (III, 459). Він обіцяв, що польський король дасть найбільшій козацькій старшині право шляхет-

ства. Своє становище Виговський використовує в шкурницьких інтересах: коштом поневолення українського народу він жадає королівського благословення на гетьманську булаву, а якщо ні, то щоб стати «великим князем на Русі, яким колись був Володимир». Натрапивши на опір з боку відданої народом козацької старшини, Виговський з своїми прихильниками полковником Тетерею, Тимошем Носачем та іншими вирішують просити «помочі польського війська, та й... буде Україна польська».

Ідейне вістря драми спрямоване проти зрадників українського народу. Письменник не приховує своєї ненависті і зневаги до польської шляхти, не шкодує фарб для показу негативних рис її характеру (бундючність, облесливість, підступність і боягузтво), викриває колонізаторську політику шляхти, її жорстокість до народу.

В образі позитивного героя Остапа Золотаренка поєднуються реалістичні і романтичні риси. Остап — палкий патріот і вірний син свого знедоленого народу, яскравий виразник визвольних ідей Богдана Хмельницького і прихильник єдності з братнім російським народом. Він готовий життя своє віддати за інтереси народу і рідного краю. Вчасно розгадує Остап зрадницький намір Виговського, гнівно ненавидить шляхту і зрадників з числа козацької старшини, пристрасно виступає проти тих, що прагнуть відірвати Україну від Росії, щоб приєднати її до Польщі. «Не буде цього ніколи! Нам Польща несподобна; не треба нам польських панів! (Махає шаблею).

Не треба нам панщини!» (III, 460) — заявляє Остап. Його гнів до шляхти з соціальних мотивів підсилюється ще й особистими. Остап закохався в красиву князівну Зінаїду, батько якої силує її вийти заміж за князя Любецького, і поклявся будь-якою ціною домогтися одруження з нею: «Ріки крові розіллю, заллю кров'ю палац твого батька, запалю огнем, вкрию землю трупом моїх і твоїх ворогів, напою їх кров'ю хижих орлів; а ти все-таки будеш моя» (III, 463).

В останній дії, яка вже відбувається за гетьмана Юрія Хмельницького, Золотаренко розправляється з польською шляхтою, яка з благословення Виговського знову запанувала на Україні.

Розв'язка драми оптимістична. Письменник історично правдиво відобразив непопулярну єдність братнього російського і українського народів. В художніх образах і картинах він відтворює героїчне минуле нашої батьківщини в боротьбі проти шляхти, яка під могутніми ударами народу «в диму та полум'ї» тікала з України.

У кожній дії виразно відчувається волелюбність українського народу, гнівна ненависть до гнобителів, вірність визвольним ідеалам Богдана Хмельницького, який виконав волю свого народу — возз'єднатися з Росією.

Художньо правдивим є образ дочки князя Соломирецького Зінаїди, яка, закохавшись у Золотаренку, виступає проти волі «споляченого і гордовитого» батька, що силує її вийти заміж за нелюбого, підстаркуватого шляхтича князя Любецького. Вона пристрасно боре-

ться за своє щастя, зневажає пихату шляхту, батьківське багатство, розкоші і блиск, воліє краще померти, ніж втратити Остапа. У конфлікті батьківська пиха поступається перед благородними почуттями Зінаїди. Дівчина вважає себе козачкою, рішуче протестує проти силуваного шлюбу, радіє, що повстанці оточили батьківський палац, і готова краще кинутись в дим та полум'я палаючих панських будинків, ніж дістатись шляхтичу. Але її вчасно рятує Остап. Отже, і друга сюжетна лінія щасливо завершується.

Драма «В диму та полум'ї» — твір патріотичний. Він будить любов до своєї батьківщини, викликає ненависть до іноземних поневолювачів, уславляє волелюбність і нескореність нашого народу.

У комедії «На Кожум'яках» (1875) висміяно міщанську морально звироднілу молодь.

Сюжет п'єси розгортається в комедійному плані, але кінець комедії має трагікомічний характер. Дія розвивається навколо двох центральних персонажів: Єфросини та її жениха Гострохвостого. Решта персонажів вплітається в сюжет у процесі розвитку подій і служить лише загостренню конфліктів між головними персонажами.

До дочки Сидора Рябка, що жив на Кожум'яках і мав на Подолі крамницю, сватається цирульник Гострохвостий. Сидір і його дружина Євдокія раді, що в них зятем буде така ж, на їх думку, порядна й освічена людина, як і їх дочка. Єфросина ж була лише три місяці в пансіоні, нічого не навчилася,

а вважала себе на всю Глибочицю найрозумнішою і найосвіченішою.

Сам Гострохвостий про свою наречену був невисокої думки. Йому насамперед потрібне було її придане, щоб вилізти з боргів. А тим часом він уподобав двоюрідну сестру Єфросини Олену і заручився з нею. Баламут Гострохвостий не мав наміру одружуватися з вродливою, але вбогою Оленою. Йому хотілось задобрити її сердиту матір, щоб легше було звести дочку. Та в день весілля Олена мати Горпина викрила проїдисвіта і перешкодила йому одружитись з Єфросиною.

Гострохвостий є типовим представником тієї здеморалізованої міщанської молоді, девізом якої були пиятика і марнотратство. Йому та подібним до нього моральним виродкам незнайомі такі поняття, як патріотизм, національна гордість. Вони не розуміють краси народної пісні, цураються рідної мови, користуючись кумедним жаргоном.

Показано в комедії також сварливу бублейницю Мотрю, башмачницю Орину та пещерських міщанок. Всі вони люблять пити, сваритись, пускати різні плітки.

У п'єсі «На Кожум'яках» І. Нечуй-Левицький створив колоритний і симпатичний образ небагатої міщанки Горпини Скавичихи. Ця одверта і щира жінка не вміє кривити душею. Це вона розкрила гнилу душу цирульника і домоглася того, що Рябки проганяють його з двору. І все ж кінець комедії нещасливий для обдурених та зневажених Гострохвостим дівчат. Двоюрідні сестри Єфросина

та Олена переживають таку розв'язку і оплакують свою нещасливу долю.

Сатира комедії спрямована проти міщанства, легкої наживи і потворного виховання, а також проти інтелектуально обмеженої міської буржуазії.

Твір І. Нечуя-Левицького згодом переробив, надавши йому більшої сценічності і гостроти, М. Старицький. В його переробці комедія має назву «За двома зайцями». Це, власне, цілком новий твір. Його не раз можна бачити на сценах радянських театрів. На основі цієї комедії створено однойменний фільм.

Висновки

І. Нечуй-Левицький увійшов в історію українського письменства другої половини XIX ст. як визначний художник-реаліст. Користуючись методом критичного реалізму, він створив ряд класичних творів, різноманітних за темами і жанрами, в яких змалював образи людей різних соціальних шарів з яскраво вираженими індивідуальними рисами характеру.

У творах І. Нечуя-Левицького реалістично відображено тяжке життя пограбованого реформою селянства, показано жорстоку експлуатацію заробітчан на фабриках та промислах. Правдиво відтворив письменник тогочасну дійсність, майстерно змалював яскраві і повчальні картини життя різних суспільних

верств українського народу. Тим-то його кращі твори зберігають пізнавальне значення і в наш час.

Письменник створив високохудожній образ позитивного героя, бунтаря проти несправедливого суспільного ладу, а також показав трагічну долю жінки в умовах кріпосництва й капіталізму, відобразив глибокі суперечності й конфлікти між героями, розкрив особливості характерів дрібних власників.

Відзначаючи велику заслугу письменника в розвитку української соціальної прози, не можна забувати про окремі ідейні вагання й суперечності в його світогляді.

Творчість І. Нечуя-Левицького мала велике значення у розвитку української класичної прози; він мав певний вплив на Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського та ін. Його твори значною мірою сприяли розвитку соціального роману, який досяг великого розквіту в творчості письменників революціонерів-демократів.

І. Нечуй-Левицький мріяв бачити рідну землю вільною і щасливою. Думки свої про майбутнє батьківщини він вклав в уста героя роману «Хмари» Радюка: «Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шийі, з своєю мовою в літературі, зі своєю наукою й поезією» (І, 463).

І. Нечуй-Левицький — неперевершений майстер зображення української природи, мальовничих пейзажів, які є постійним складовим компонентом його творів. Своєю висо-

кою художньою майстерністю в описах природи письменник зобов'язаний поезії Т. Шевченка. Талановиті картини чарівного Надросся, краєвиди могутнього Дніпра, Володимирської гірки, бурхливого нічного моря, степові простори і засніжені ліси, Карпатські гори і багато інших пейзажів викликають любов до рідного краю.

За серпанком чудової краси української природи письменник-реаліст бачив пекучу нужду знедоленого народу, чув його стогін і відобразив його прагнення і волю до боротьби за кращу долю.

Характерною рисою творчої манери І. Нечуя-Левицького в зображенні окремих пороків суспільного життя є гумор і сатира, спрямовані проти польської шляхти, російської й української реакційної інтелігенції, духовенства та чиновників. Його сміх і сатира зумовлені життєвими конфліктами і мають соціальний характер.

І. Нечуй-Левицький — чудовий стиліст, майстер дотепних і образних порівнянь, глибокий знавець побуту українського народу. Він уміло відтворив почуття гумору, оптимізму і дотепу — типові риси українського національного характеру.

Літературна спадщина І. С. Нечуя-Левицького ввійшла до скарбниці українського народу як велике мистецьке надбання.

З М І С Т

Життєвий і творчий шлях	6
Суспільно-політичні та літературно естетичні погляди	18
Тематична різноманітність прози	27
Ранні твори про село	32
Гумористичні твори	42
«Бурлачка» та інші твори про село	56
Твори про міщанство та шляхту	72
Попи та ченці в зображенні І. Нечуя-Левицького	89
Твори з життя інтелігенції	104
Казки	114
Драматичні твори	118
Висновки	125

НИКОЛАЙ УЛЬЯНОВИЧ ПОХОДЗИЛО
И. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ
Литературный портрет
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор М. Ф. Вишневецький
Художник Б. І. Бродський
Худ. редактор А. К. Тетьора
Техн. редактор О. О. Фабрицька
Коректор Л. М. Кирилець

Виготовлено на Київській
фабриці набору Комітету по
пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, Довженка, 5.

БФ 00137. Здано на вироб-
ництво 5/І 1966 р. Підписано
до друку 13/ІV 1966 р. Папір
№ 2. Формат 70×90¹/₂. Фізичн.
друк. арк. 4. Умовн. друк. арк.
4,68. Обліково-видавн. арк.
4,579. Ціна 19 коп. Замовл. 1043.
Тираж 30 000.